

EL LÈXIC CORTÈS I CAVALLERESC EN *CURIAL E GÜELFA*: MOTS PATRIMONIALS I INTERFERÈNCIES CULTURALS¹

COURTLY AND CHIVALRIC VOCABULARY IN CURIAL E GÜELFA: PATRIMONIAL WORDS AND CULTURAL INTERFERENCES

ABEL SOLER
Universitat de València

Resum: *Curial e Güelfa*, d'autoria desconeguda, és una novel·la cavalleresca, realista; planejada des de la tradició medieval, però influïda per l'Humanisme italià. Està redactada en un català fluid, però sotmès a influxos lingüístics i culturals diversos. Segurament fou concebuda i escrita a Itàlia en la dècada del 1440. L'autor no sols coneix en profunditat el *volgare* cortès i el literari (Boccaccio, sobretot), amb el qual "enriqueix" un català après segurament a València, sinó que a més innova en el lèxic cortès i cavalleresc de la llengua pròpia amb la introducció d'expressions, proverbis i mots –col·loquials i cultes– tant italians com també francesos, occitans i castellans. Tot plegat, ajuda molt a retratar un escriptor que coneixia bé la geografia i la societat llombardes (Milà i el Monferrat), però que, pel que permet deduir –entre altres coses– el camp lèxic estudiant, podria estar vinculat a la cort neapolitana d'Alfons el Magnànim.

Paraules clau: *Curial e Güelfa*; novel·la cavalleresca; lèxic català medieval; Llobardia medieval; Monferrat medieval.

Abstract: *Curial and Güelfa*, by an unknown author, is a chivalric romance written in a realistic style. Planned within the medieval tradition, although influenced by Italian Humanism, it was composed in fluent Catalan, but subject to several linguistic and cultural interferences. It was probably conceived and written in Italy in the decade of 1440. The author not only knows deeply the courteous *volgare* language, but also the literary one (especially Boccaccio), with which he enriches a Catalan language probably learnt in Valencia. He also innovates in the courtly and chivalric vocabulary of his mother tongue with the introduction of expressions, proverbs and words –both colloquial and learned– not only in Italian, but also in French, Occitan and Spanish. All these traits help to portray a writer that knew the Lombard geography and society very well (Milano and Monferrato). However, we can deduce from the lexical field we study –among other evidence– that its lexicon could be linked to the Neapolitan court of Alphonse the Magnanimous.

Keywords: *Curial and Güelfa*; chivalric romance; medieval Catalan vocabulary; medieval Lombardy; medieval Monferrato.

¹ Abreviatures emprades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; reg. = registre; ARV = Arxiu del Regne de València; BNF = Bibliothèque Nationale de France.

SUMARI

1. Una novel·la cavalleresca catalana escrita a Itàlia?– 2. De trobador, a orador i poeta: entre l'amor, les armes i les lletres.– 3. Sota l'influx de l'italià, el francès, l'occità i el castellà.– 4. Perfilant els *lineaments* de l'autor.– 5. Bibliografia citada.

1. UNA NOVEL·LA CAVALLERESCA CATALANA ESCRITA A ITÀLIA?

Les novel·les cavalleresques *Curial e Güelfa* (Itàlia?, ca. 1443-1450) i *Tirant lo Blanc* (València?, 1460-1464) representen dues fites excepcionals de la història de les lletres catalanes. Ambdues creacions literàries –la primera, d'autor desconegut– superen les limitacions dels vells *romans* de la matèria de Bretanya (temps mitificat i remot, elements fantàstics, escàs desplegament de la matèria sentimental...) per a introduir escenes de realisme quotidià, i un discurs continuat sobre l'amor i els sentiments, en una atmosfera historicista i versemblant, quasi de biografia cavalleresca. Hom connecta, doncs, amb la virada sentimental i realista que emprèn amb èxit la narrativa europea –francesa i italiana, bàsicament– des de mitjan segle XIV².

Curial e Güelfa és, en mots de Lola Badia i Jaume Torró, un llibre que connecta amb l'ambient cultural ibèric de les corts dels Trastàmara³. Tanmateix, una part significativa de les fonts emprades, l'elecció de paisatges, personatges i arguments, i algunes interferències lingüístiques cridaneres (no sols en el lèxic), semblen reforçar la idea tradicional⁴ d'una gènesi de l'obra a la Itàlia d'Alfons el Magnànim. Antoni Ferrando arriba a la conclusió que *l'autor visqué la major part de la seua vida a Itàlia (...), segurament en un ambient pròxim a la cancelleria del Magnànim i, per tant, immersit en un ambient plurilingüe i pluridialectal*⁵. L'obra pot observar-se, doncs, des de dues perspectives –ibèrica i itàlica– perfectament compatibles i complementàries, que ens podrien informar sobre la trajectòria vital i formativa de l'autor.

El que és indubtable, malgrat les suspicàcies de Menéndez Pelayo⁶ i Sanvisenti⁷, és que l'autor era catalanòfon⁸. Els dialectòlegs apunten a la

² Varvaro 2011.

³ Badia, Torró 2011, p. 10.

⁴ Proposada des dels primers editors de l'obra fins a Butinyà 2001 i Ferrando 2007, p. 22.

⁵ Ferrando 2012a, p. 77.

⁶ Menéndez 1905-1915, vol. I, p. 391: "La impresión que el Curial deja es la de una obra forastera, refundida por un catalán, más bien que concebida originalmente en Cataluña".

⁷ Sanvisenti 1904-1905 arribà a proposar la possible existència d'un "'Curiale' originale", escrit en italià.

⁸ "Ningú no dubta de la seva catalanitat", adverteix Riquer 1984, vol. III, p. 295.

possibilitat que fóra valencià d'origen, o en tot cas de la Catalunya meridional⁹. Pel que fa a la cronologia, les impressions inicials d'Anfós Par (1928)¹⁰, que situava el text pels anys 1443-1450, semblen confirmar-se per estudis lingüístics recents¹¹ i per altres consideracions extralingüístiques. Tanmateix, la identitat de l'escriptor és encara desconeguda, malgrat les diferents hipòtesis llançades durant l'últim segle: les més sòlides, un secretari de la cancelleria napolitana (Joan Olzina, Lluís Sescases)¹² o un cavaller, Lluís Gras, autor de *Tragèdia de Lançalot*¹³.

Amb independència del possible origen geogràfic o de l'adscripció diatòpica de l'autor, Cesáreo Calvo i altres recercadors han evidenciat allò que abans només es podia intuir: que l'escriptor –fóra qui fóra– emprava amb profusió recursos lingüístics del toscà literari (del *Decameron* de Boccaccio, sobretot) per a fer més expressiva la seua literatura. A més, l'anònim sembla haver viscut durant anys en un ambient italià monolingüe. Això explicaria que, a diferència dels textos de la burocràcia napolitana, on els italianismes en escrits catalans són més aïnes testimonials¹⁴, l'influx de la llengua de Dante –una mena de *koiné* o *volgare toscaneggiante*: usual a Nàpols i altres corts italianes¹⁵– es projecta en *Curial e Güelfa* sobre el registre col·loquial i sobre el conjunt general de l'obra: onomàstica, calcs sintàctics, proverbis i expressions populars, etc.¹⁶ Bé podríem afirmar de l'anònim el mateix que el duc Filippo de Milà, el 1444, quan expressà la seua confiança al mallorquí Mateu Malferit, perquè *multis annis, quantum ex sermone tuo iudicare possum, in Italia versatus est* “durant molts anys, pel que puc deduir de la teua expressió col·loquial, ets versat en coses d'Itàlia”¹⁷.

Amb el present treball, no pretenem, ni de bon tros, analitzar exhaustivament l'inabastable lèxic cortès i cavalleresc del *Curial*: el combat en lliça

⁹ Colón 2011; Veny 2012; Colón, Perea, Ueda 2012.

¹⁰ Par 1928.

¹¹ Concretament, els recollits en Ferrando (ed.) 2012. Per la seua banda, Badia, Torró 2011 situen cronològicament el *Curial* per aquests anys.

¹² La d'Olzina, sospitada anys arrere i ara descartada per Ferrando 2007, p. 27, i Ferrando 2013; la de Sescases, proposada per Ferrer 2011.

¹³ Proposta de Butinyà 1987-1988, que sembla incompatible amb l'adscripció diatòpica de l'autor que proposen els dialectòlegs.

¹⁴ Vegeu, per exemple, Compagna 2002.

¹⁵ Burckhart 1980, p. 345 parla de la constitució del futur italià modern com “una lingua così detta *curiale*, che era comune alle corti e ai loro poeti”, i en remunta la denominació al segle XIII, és a dir, abans de Dante.

¹⁶ Vegeu Stocchi 1995-1996; Calvo 2011, 2013, i Gros 2013.

¹⁷ Facio 2004, pp. 346-347. L'anònim autor sembla un d'aquells estrangers que els florentins del *Quattrocento* denominaven *italianati*: personatges àvids de cultura que concorrien a Itàlia des de la resta d'Europa atrets pel prestigi de les universitats i del moviment humanista. Vegeu Burke 2000, pp. 56-57.

i campal, la cort i els cortesans, l'amor cortès, l'emblemàtica... Únicament pretenem cridar l'atenció sobre algunes peculiaritats en l'elecció i el tractament d'aquest vocabulari específic, que poden ser útils per a interpretar millor l'obra i caracteritzar amb major fonament l'autor. Així que, per mor de la brevetat, pararem major atenció a tries de vocables poc convencionals; innovadores o inusuals respecte de la tradició lingüística del català medieval. Ens fixarem sobretot, per la informació que reporten, en les interferències culturals (possibles lectures cavalleresques, familiaritat amb el vocabulari heràldic i burocràtic i amb la terminologia bèl·lica italiana, etc.) que determinen l'originalitat lingüística d'aquest text medieval. Serà una aproximació, no tant estadística o quantitativa com denotativa o qualitativa. De manera que el resultat ajude, al remat, a situar l'anònim autor, des d'una perspectiva lexicogràfica, en unes coordenades històriques, biogràfiques, intel·lectuals més precises que les contemplades fins ara. Perquè entenem que solament amb aproximacions d'aquesta mena hom podrà arribar a completar, passa rere passa, el "retrat cultural" de l'escriptor i a fonamentar la "ubicació" de *Curial e Güelfa* en un determinat context geogràfic, històric i literari: ja siguen les corts ibèriques dels Trastàmara, la Nàpols del rei Alfons o algun altre indret.

2. DE TROBADOR A ORADOR I POETA: ENTRE L'AMOR, LES ARMES I LES LLETRES¹⁸

Curial, el protagonista d'un relat dividit en tres llibres –que bé podien titular-se, respectivament, llibres d'Amor, d'Armes i de Lletres–, naix a la Llombardia, en algun lloc pròxim al Monferrat, on transcorrerà la seua joventut. És fill d'un *gentil hom* (I.1) o *gentil home* (I.6), termes que l'autor fa sinònims de *cavaller*. *Gentilhome* ("no-plebeu", donzell o cavaller; persona de *sang generosa* o de *noble generació*) és terme conegut a la Corona d'Aragó, però poc usat. En *Curial*, l'autor es deixa dur per la influència semàntica de l'italià *gentiluomo*. El nom del protagonista dona també molt de joc. Es tracta d'un adjectiu substantivat, sinònim cultista de *cortès* (< francès *courtois*)¹⁹, que l'autor usa també en forma adverbial: *curialment*. Amb independència del significat al·legòric que puga suggerir el tàndem antroponímic *Curial* (ressonàncies gibel·lines?, del Reichstag o *curia* imperial?) i *Güelfa* (facció parti-

¹⁸ A partir d'ací, citarem vocables, locucions i fragments de textos del *Curial* tot i ajustant-nos a la transcripció i organització per capítols de l'edició filològica de Ferrando 2007. Entre parèntesis s'indicarà el llibre en números romans i el capítol en numeració aràbiga.

¹⁹ *Curteis* en francès arcaic, com es llig ja en la *Chanson de Roland*; *cortes* en occità, a partir del segle XII. Vegeu Scaglione 1991, p. 66.

dària de l'hegemonia papal)²⁰, és evident que l'autor vol que pensem en un cavaller modèlic: un cortesà exemplar.

En març del 1444, quan els missatgers del Consell de Barcelona visitaren el rei Alfons a Nàpols, el monarca els indicà que pretenia tornar als seus “regnes occidentals”, *de les quals paraules, molts curials qui les hoÿren s'alegraren molt*²¹. Un *curial* napolità era, doncs, un membre de la *curia regis*, i tant podia ser un cavaller com un buròcrata. En la tradició catalana, però, es preferia el terme d'arrel francesa: *cortesà*. Així, per exemple, Ferran Valentí, humanista vinculat a la cort del Magnànim, qualificava Bernat Metge de *gran cortesà e familiar real*²². Carles Miralles anota que la curialitat o *curialitas*, definida per Dante en *De vulgari eloquentia* (I, 18, 4), equivalia a *capteniment, mesura, equilibri, ponderació*²³. Aquesta virtut, la que defuig els *extrems* (II.88, II.111), és la que desitja l'escriptor –més italòfil que francòfil, i gran admirador de Dante– per al seu protagonista masculí: que siga virtuós, moderat i cortès. El vocable *curial*, de pas, dóna per a improvisar jocs de mots. Com quan la Güelfa, desenganyada per les notícies difamatòries dels envejosos, proclama: *No és [Curial] tan curial, ne li escau tan bé lo nom com ell pensa* (II.128). És important –així ho pensaven Martorell i els seus coetanis– que el nom s'ajustara a les qualitats físiques i/o morals del personatge: *Beneyta sia la tua mare* –llegim en el *Tirant* (cap. 301)– *qui tan bell nom te dotà, car lo teu nom [lo Blanch] concorda ab la teua singular perfecció*²⁴.

El cavaller ideal, per a l'autor de *Curial e Güelfa*, cal que siga un adolescent *ben acostumat* (I.7; < italià *bene costumato*)²⁵, *gentil de la persona i gentil de cor* (I.4), que prove les seues *abteses* (I.7: *sonar esturments..., cavalcar, trobar, dançar, júnyer*), obtinga finançament per a adquirir un cavall encara sent donzell, i puga *encavalcar-se*. En el cas de Curial, la Güelfa s'enamora d'ell i decideix *avançar-lo* (I.4), expressió molt característica del vocabulari de l'amor cortès²⁶. Ara bé, per raons d'honor, la *senyora* li demos-

²⁰ Sobre les interpretacions d'antropònims i altres elements en clau política, vegeu Ferrando 2012b.

²¹ Madurell 1963, p. 241.

²² Valentí 1959, p. 41.

²³ Miralles 2012, p. 445.

²⁴ Vegeu Beltran 2010.

²⁵ En la novel·la 64 del *Novellino*, la que recull la cançó de *l'aurifany* de Rigaut de Berbezilh, es diu que el protagonista era un dels “nobili cavallieri e costumati” que freqüentaven la cort del Puig. Podríem estar al davant d'un referent literari o intertextual, atès que dit relat serví de font d'inspiració a l'autor del *Curial*.

²⁶ L'*avançament* de Curial és una constant reiterada al llarg de l'obra. Segons Bourciez 1934, p. 228, “on sait qu'en bon provençal, le verbe *avansar* comporte, de la part de la dame, une aide pécuniaire très large accordé à l'élú de son coeur pour qu'il puisse, richement équipé, faire ses preuves de loyal amant et de preux chevalier”. En qualsevol cas, era verb usual entre

tra *larguesa* econòmica a través del seu procurador, Melcior de Pandó, que no té fills ni parents *que m'ajuden a despendre* (I.7). La *largitas* o generositat és un signe distintiu de la noblesa, típicament trobadoresc i medieval.

El jove Curial, si vol adquirir *honor* i *fama* –un patrimoni simbòlic que els ancians envejosos atribueixen a la Güelfa (I.8), pel seu rang social–, haurà d'*acostar-se* a un senyor poderós (I.8), *comunicar* amb ell *consells* i *plaers*; *guardar-li honor* (I.10) i *servir-lo* (I.12) a palau i amb les armes –si s'escau. En contrapartida, i en virtut de la *magnificència* del senyor (I.10), rebrà *favor*, *honor e profit* (I.12), com la resta de criats o familiars de la seua *casa* o *hostal*. Ací l'autor esmenta la *casa* del marquès de Monferrat (I.12), d'acord amb la tradició italiana i catalana, però es refereix després a l'*hostal* o conjunt de parents, criats i servidors del duc d'Orleans (I.26), per a demostrar-nos que coneix el vocable equivalent usat en àmbit francòfon.

Són diversos els “perills” de la cort: vet si no els *ancians envejosos* que, a la manera dels *lauzengiers* de la lírica provençal, tractaran de *devinar ço que no saben* (I.4). *Devinar* s'usa en consonància amb la tradició occitana, on els *lauzengiers* són *devinadors* i es dediquen als *devinars*, és a dir, a la rumorologia palatina²⁷. El perill pot venir també d'un rostre encisador i femení. Si una noble dona *s'ensenyoreix* (I.3) del senyor de la casa, com succeeix amb la muller del marquès, el fidel criat o *vassall* pot veure's *desafavorit*, caigut en *desfavor*. L'amor excessiu per la cònjuge és criticat per la tradició cavalleresca, que blasma el cavaller que peca d'*afeminat*, és a dir, que es governat per la dona²⁸: *e no vull haver nom de “afeminat”, que m governe per tu*, replica Neptú a Fortuna quan aquesta es nega a col·laborar amb els seus designis (III.13). Les *obres de cavaller* (II.103) passen per autoafirmar-se en un univers on la separació de sexes des de la infantesa és fonamental, a través de la pràctica habitual de *tot exercici d'armes* (II.1, II.83, II.99; III.31), de la companyonia amb els de l'orde de cavalleria (III.82) i de l'acceptació del codi d'honor cavalleresc.

Així que resulta oportú, en la guerra i en la pau, *provar lo cors* (II.25), arriscar la vida en combats regulats –*torneigs, justes*– o en *fets d'ar-*

autors florentins del *Trecento*, com ara Villani 1991, p. 414: “[Messer Pino de la Tosa fou] il piú leale a la parte Guelfa per lo popolo e per lo bene fu uno grande imprenditore di grande cose per avanzarsi”.

²⁷ Marcos 2001.

²⁸ Vegeu Zotz 2005, p. 214. Encara en el segle XVI, quan Zurita 1976, vol. VI, p. 424 (*Anales*, XV.58) parla dels amors del Magnànim amb Lucrezia d'Alagno, escriu: “Ya en este tiempo, estando en tan madura edad, [al rei] le divertieron algún tanto de las cosas de la guerra los amores de una doncella, por la delicadeza y regalos de aquella ciudad, que por este camino sojuzgaron y efeminaron otros capitanes muy feroces y guerreros”. El rei, segons el testimoni del Panormita, usava també, despectivament, aquest adjectiu.

mes eventuals (I.37 et passim). Raó per la qual la Güelfa anima Curial a cercar aventures: *he donat principi a la tua honor per què't prech que vulles treballar en cercar via per la qual la tua honor créxer pusques (I.8)*. La via per a augmentar l'honor és *lo júnyer, (I.12)* la participació en certàmens cavallereses de tipus esportiu, on es demostren les habilitats apreses i es guanya *renom*: tothom fa *menció (II.126)* del cavaller victoriós. Curial, excel·lent lluitador, obté una glòria molt primerenca i és *festejat* pel mateix emperador d'Alemanya: *l'emperador pres per la mà Curial e ab molt alegra cara lo començà a festejar (I.22)*.

Per a preparar una *jornada* de combat, cal disposar de bons *arneses* de Milà, els millors d'Europa, fabricats per eficients *armurers*²⁹ que l'autor del *Curial* sembla conèixer tan bé com els seus personatges³⁰. Hom necessita *tendes* on allotjar-se, *paraments* de cavalls –amb armes i colors al·lusius a l'*aymia (I.26)*³¹– i *liurees (I.14)* per a la *companyia (I.17)*. Cal remunerar per-punters –artesans del parament heràldic–, *reys d'armes, harauts* (terminologia internacional, en francès) i *feels*, que organitzen les *cirimònies del camp clos*. Tot plegat, comporta una exhibició de riquesa. A més, en visitar la cort d'un emperador, cal *mostrar-se* amb les gales millors: *Curial se mostrà molt, axí en arrear com en convits e molt grans festes, en les quals largament despenia (I.18)*. *Mantenir gran estat* i repartir *donatius* és una obligació per a qui aspira a ser un gran senyor de vassalls, l'*estima* dels quals s'haurà de guanyar (I.18).

Arribat al punt on Curial opta per aventurar-se a manera de *cavaller errant*, l'observador autor introdueix un breu excurs terminològic (II.0).

En aquest llibre se fa menció de cavallers errants, jatsia que és mal dit "errants", car deu hom dir "caminants". *Erre* és vocable francès, e vol dir "camí", e *errar* vol dir "caminar". Emperò yo vull seguir la manera d'aquells catalans qui trasladaren los llibres de Tristany e de Lançalot e tornaren-los de lengua francesa en lengua catalana, e tots temps digueren "cavallers errants"; car aquest vocable "errants", que vol dir "caminants", null temps lo volgueren mudar, ans lo lexaren axí, no sé la rahó per què. E axí, diré yo "errar" per "caminar", seguint la costuma dels antichs, jatsia que parlaré impropri e seré algun poch digne de reprensió.

²⁹ L'autor opta per l'occità *armurer* (Ffoulkes 1912, apèndix E, p. 181, any 1375) "Conegude cause sie que Guitard de Junyères, *armurer* de Bordeu, Lambert Braque, d'Alemaïne, *armurer* de cotes de fer, reconegon...", o potser també una adaptació de l'anglofrancesa (*armourer / armurier*), en lloc del la catalana *armer*, la lombardopadana *armaròl* o la italiana *armaiolo*.

³⁰ L'"harnois blanc de Milan" era una armadura de luxe i ostentació apreciada a tota Europa. Vegeu La Marche 1645, p. 387. A la "Borgonya del sud", València, la cort *flamboyante* d'Alfons el Magnànim (1424-1430) exhibia muntures de cavalls "a la ytaliana" i feia mostres de cavallers amb "arnés blanc" milanès. Vegeu García 2001, p. 1.709.

³¹ Vocable provençal o occità, peculiar de la poesia trobadoresca i de l'amor cortès.

L'escriptor s'excusa de *parlar impròpiament* per haver d'usar un gal·licisme, quan està emprant-ne contínuament en matèria d'armes. Potser ens estiga cridant l'atenció sobre el joc de mots que dona l'*errar* del francès medieval, "caminar", i l'*errar* català, "desviar-se moralment". De fet, en aquest segon llibre, Curial emprén el seu *erre* o camí i acaba errant moralment: és *la cayguda de Curial* (III.0), en paraules de l'anònim. El jove és, doncs, cavaller errant i *homo viator*, però no és ja el penitent medieval que travessa per la vall de llàgrimes esperant ser acollit en una Jerusalem celestial, com en *Le chevalier errant*, del marquès de Saluzzo³². Curial és un *homo novus*, procedent d'*una casa baxa* (I.1), que caminarà buscant l'equilibri, les vies *mitjanes* (II.88), la *virtù*. Aquesta biografia cavalleresca que és *Curial e Güelfa* s'interromp *in medias res* per a culminar en un *happy ending* terrenal i bibliòfil: *principat e muller* (III.100), i una excel·lent biblioteca de *libres en totes les facultats* (III.79).

Un cavaller que destaca per l'habilitat en les armes –el combat a cavall *en lliça* o, *cos per cos*, a *ultrança*– participa després en els *plaers, ocis e solaços* (I.8) de la vida a la cort³³. En *solaços, burles e plaers se solaçava assats curialment*, el bon cortesà (II.86). Comunicar amb senyors i camarlencs (com el vell Ansaldo, qualificat de *molt bell parlar e gran orador*, I.9) exigeix sentit de l'humor i enginy col·loquial –*trufar* (II.12); *solaçar en mots plasers e burles* (I.8)–, però també habilitats oratòries, producte d'una formació intel·lectual en trivi, quadri i filosofia; completada en el cas de Curial amb estudis autodidactes i lectures de clàssics. Aquesta formació de *vir facetus*³⁴ fa de l'heroi un cavaller excel·lent *per a liça e per a cambra*, en mots de l'emperador (I.22). Perquè si hi ha una qualitat que caracteritzi l'heroi de paper que construeix l'anònim, és la de superar la seua faceta medieval d'excel·lent *trobador* (III.64). Ho fa quan assumeix, de mans de tot un déu de l'Olimp, la corona de llorer i el títol pompós –italianíssim– d'*orador e poeta*. L'autor reserva aquest epítet honorífic per als clàssics grecoromans (Homer, Virgili, Titus Livi, Estaci...) i per a l'admirat autor de la *Divina Comèdia*, però també l'aplica descaradament al cavaller de ficció: *fonch [Curial] valent home en aquestes sciències, e axí mateix poeta molt gran* (I.3); felicitat pel rei de França, *car entre los grans philòsofs, poetes e oradors, veig que és tengut en gran stima* (II.116); capaç de *declarar* les gloses de l'*Eneida* a l'estudiosa donzella

³² Vegeu Bouchet 2000.

³³ L'expressió sona molt castellana. Vegeu, per exemple, Martínez de Toledo 2008, p. 166: "Ahora veré yo cómo burles tú de los mal vestidos. Yo te haré ahora parecer los deleites, placeres, solaces".

³⁴ Consonant amb la que exhibia i feia publicitar –per mitjà dels seus humanistes– el rei Alfons. Vegeu Montaner 2007.

Càmar (III.43) i coronat pel déu Apol·lo com el *millor e pus valent entre los cavallers, e major de tots los poetes e oradors qui vuy són* (III.34-35).

L'apel·latiu d'*orador e poeta*, equivalent a "humanista" –estudiós i èmul dels clàssics– a la Itàlia del Quattrocento (la veu italiana *umanista* sorgeix a la fi del segle XV) és usat ací amb atreviment, com una novetat, ja que no serà corrent a la Península Ibèrica fins a les darreres dècades del Quatre-cents. Sí que era comú, sobretot a Castella, l'adjectivació de *scientífico* –*scientífich* en *Curial e Güelfa*– que Enric de Villena popularitzà entre els seus deixebles: el marquès de Santillana, el comte de Benavente i altres. Villena –com Curial a Tunis– animava els col·legues a gaudir del *scientífico e dulce stilo virgiliano*³⁵. Digne successor seu fou Íñigo López de Mendoza. El marquès, segons el panegíric redactat el 1458 pel seu secretari, Diego de Burgos, *amó más la çiençia que la señoría*, i demostrà ser compatibles *armas y çiençia*³⁶. Per la seua banda, el de Benavente compendià les *Dècades* de Livi i el seu "criat" Pedro de Chinchilla, el citava, el 1443, com *el noble e çientífico cavallero don Rodrigo Alfonso Pimentel*³⁷. Tot això concorda amb l'esperit de la novel·la catalana i justifica, doncs, la *connexió* que Badia i Torró documenten amb l'espai cultural ibèric; si bé, no tant amb la cort –com suggereixen– com amb la noblesa latifundista i lletraferida³⁸.

Les lletres clàssiques són un complement indispensable, és clar, però són les armes, moderades per un comportament virtuós (inspirat per Aristòtil i els clàssics, i no per la prèdica fraresca d'un caricaturitzat Sanglier), les que portaran Curial a obtenir la glòria mundana. Jerusalem i el Sant Graal no li interessaven gens, i la salvació de l'ànima es dóna per descomptada per a l'home íntegre i virtuós. Ara bé, l'aparent "reorientació" en clau humanista del missatge ètic del *Curial*³⁹, contrasta amb l'acció i el vocabulari associats a ella, que ens reporten un univers de sensacions plenament medieval. El lèxic cortès i cavalleresc observat fins ací pertany a una ben arrelada tradició ideològica, poetitzada pels trobadors, els cants de gesta i els *romans* de cavalleria. D'aquestes fonts és d'on –en primera instància– l'anònim autor de *Curial e Güelfa* informa el seu món de ficció, el paisatge social, el teatre de la vida. Escriu en el segle XV, però situa l'acció en un segle XIII idealitzat i "daurat". Aquesta combinació –la història d'un cavaller estudiós i bibliòfil que busca la

³⁵ Lacuesta 1979, p. 39.

³⁶ Burgos 2008, pp. 51 i 55.

³⁷ Citat per Beceiro 1983, p. 241.

³⁸ L'escriptor participa d'allò que la crítica denomina "el debat de les armes i les lletres" a la Castella del segle XV, sobre el qual s'ha escrit molt. Vegeu si de cas Lawrance 1991; Rodríguez 1996.

³⁹ No ens atreviríem, però, a aplicar el qualificatiu d'*humanista* a l'autor d'aquest relat cavalleresc amb la seguretat que ho fa J. Butinyà, en articles com ara "*Curial e Güelfa*", *novela humanista del siglo XV*.

glòria mundana en un territori trobadoresc, dominat ideològicament per predicadors extremistes— podria semblar, d’entrada, contradictòria. Però no ho és, perquè l’anònim és plenament conscient d’estar “utilitzant” un format literari medieval per a propugnar nous ideals.

En el fons, tot el desplegament de vocables occitans i francesos, de gales cortesanes, de terminologia evocadora d’un passat idealitzat, funciona com un “calçador” literari —de vegades, fregant en la paròdia— per a introduir-nos a una visió de la vida influïda pels debats filosoficomorals de l’*umanesimo* florentí. No hi ha cap bri de nostàlgia o d’historicisme gratuït en tot això. El que pretén l’anònim és conciliar la cavalleria medieval —i els seus ideals cortesans, que imperen encara a l’Europa del segle XV— amb les idees innovadores de la Itàlia dels humanistes sobre el que havia de ser un perfecte cavaller: un ésser humà virtuós i amant de la lectura.

3. SOTA L’INFLUX DE L’ITALIÀ, EL FRANCÈS, L’OCCITÀ I EL CASTELLÀ

L’influx de la lírica provençal i la prosa cavalleresca francesa són intensos en el *Curial* —molt més que no en el *Tirant*. Però és major la influència exercida per la llengua toscana. No resulta sorprenent trobar-nos en un text català del segle XV expressions gal·les del tipus *gran colp de* (< *beaucoup de*), *tres excel·lent*, *logis*, *pris*, *despens*, *aiürtar* (< *heurter*), *repolsar* (< *repousser*), anotades per Curt Wittlin⁴⁰; o moltes altres (*armurer*, *renart*, *camús*, *enviornar*, *gatge*, *ribaut*...) advertides per Antoni Ferrando⁴¹, relacionables amb el món de la cavalleria i els torneigs. Tot plegat, fa la impressió que l’autor ha llegit novel·les de cavalleries, com el *Tristany* i el *Lançalot*, que esmenta repetidament, i fa l’efecte que les ha llegides en francès. De la mateixa manera que els occitanismes (*baudor*, “alegria”; *borrell*, “botxi”; *espassa*, “distracció”; *musar*, “perdre el temps”...) ⁴², els gal·licismes semblen ser vocables apresos a partir de lectures i —potser també— de l’afició a les justes.

Si es fixem en el lèxic específic de l’heràldica, veurem que l’anònim coneix i usa termes francesos (escut *migpartit* < *mi-parti*, *flanges*, *renart*, *entreseny*...), però alternats amb altres d’italians. Empra un italianisme quan descriu les *verghe* roges i grogues (“pals” de gules i d’or)⁴³ que fa servir per armes heràldiques —en coincidència amb el rei d’Aragó— el borgonyó senyor

⁴⁰ Wittlin 2012, p. 1.134.

⁴¹ Ferrando 2007, p. 15.

⁴² Recorrem de nou a Ferrando 2007, *ibidem*.

⁴³ En l’heràldica italiana, *verga* equival a *pal* o, més rarament, *bastó* (gal·licisme, de *bâton*). Vegeu Fluvià 2011.

de Bergen-up-Zoom (o de Berghes)⁴⁴. L'autor el titula *senyor de Vergues* i articula *ad hoc* un joc de paraules: *E com lo cavaller de les espases [el rei d'Aragó] veés lo senyor de Vergues aportar una cota d'armes feta tota a vergues vermelles e d'or, les quals són armes del rey d'Aragó, manà a tots los seus que contra aquell degú no combatés* (II.51).

L'armament ofensiu i defensiu del *Curial* ha estat acuradament analitzat per Antoni Alomar⁴⁵, al qual remetem. Tan sols observarem la tendència de l'anònim, molt més evident que la de Martorell, a preservar la "qualitat" històrica del relat. Els exèrcits de què disposa Tirant lo Blanc són irrealment –un disbarat aritmètic– en contrast amb els efectius "creïbles" que maneja Curial. Però és que l'acció del *Curial* té lloc dos segles abans, raó per la qual –i a diferència també de Martorell– l'autor no descriu cap arma de foc. Quan Martorell narra el forniment defensiu d'una ciutat amb *bombardes, balestes e colobrines, e spingardes e molta altra artellaria* (cap. 5)⁴⁶, els seus lectors són conscients de la presumpta contemporaneïtat de la narració. També l'enfocament de la lluita pels dos escriptors divergeix: *Curial e Güelfa* exhibeix una cavalleria molt esportiva i cortesa, de lluïment personal⁴⁷. La dimensió lúdica de la justa, tan present en *Curial*, encaixa molt bé amb el terme ideat pels humanistes de la cort napolitana –*ludos equestres*– per a traduir al llatí humanístic els de *justes* o *giostre*⁴⁸. Per contra, Martorell convoca i provoca batalles a ultrança pel simple plaer –de naturalesa cínica, al cap i a la fi– de fer espectacle, de "literaturitzar" la destrossa d'un crani. En qualsevol cas, com ja advertí Riquer⁴⁹, ambdós autors eviten referir-se als moderns bacinets amb *bavera*, generalitzats en la primera meitat del segle XV, a fi d'evitar sensacions d'anacronisme: l'anònim, per coherència, i Martorell, suposem que per inèrcia dels llibres de cavalleria, on la *bavera* resultava inconcebible. Tenen en comú ambdós autors, a més, el gust per la retòrica de les lletres de batalla, amb expressions del tipus *vençut, fementit e traïdor* (II.78).

Quant a la terminologia de combat, torneig i batalla campal, el vocabulari sol ser patrimonial i català. Donaria per a un treball de recerca lèxica comparativa extens i productiu: *tendelló, paballó, cadafal, desdir-se, les llaunes de les plates* (part de l'arnès), *ferir, derrocar, estrep, sella, encontrada*,

⁴⁴ Sembla encertada la identificació que fa Ferrer 2011, pp. 71-73, del personatge de ficció del *Curial* amb aquest noble borgonyó, ben conegut a la cort d'Aragó.

⁴⁵ Alomar 2011.

⁴⁶ Citat *ibidem*, p. 528.

⁴⁷ Espadaler 1989, p. XXIII; Sabaté 1999, p. 336.

⁴⁸ Quan l'emperador Frederic visità Nàpols el 1452, segons Fazio 2004, pp. 460-461, "ludos equestres celebres editit [el rei Alfons] quibus Ferdinandibus filius multique insignes adolescentes ac viri certaverunt".

⁴⁹ Riquer 1968, p. 128.

elme, *bacinet*, *ventalla de l'elm*, *justal/junta*, *rompre lances*, *cavalcar*, *ampresalempresa*, *tornejament*, *tirar una palatera* (I.32 < *pallotiera*; italianisme conegut a Catalunya pel 1447⁵⁰), *donzell*, *cota d'armes*, *ferir*, *derrocar*, *ardit*, *ultratjós*, *emprenedor*, *strep*, *durar lo cors*, *estrenu*, *aspre*, *sostenir colps*, *sobrat d'armes*, *vaylet*, *altar-se*, *prous*, *devisa*, *palench*, *felló*, *devisar armes*, *luytador*, *escaramuça*, *verduguejar*, *sobrevesta*, *pits per pits*, *banderes*, i un llarg etcètera, difícil de detallar ara com ara.

La fidelitat a la llengua pròpia no lleva que l'autor del *Curial* –que sembla tenir molt de superdotat autodidacta– pretenga ennobrir el seu llenguatge a la manera dels secretaris de cancelleria, lectors de Ciceró i “inventors” de recursos retòrics. Si bé l'anònim recorre a un manual d'estil no tan il·lustre, quan diu que els cavallers, *en multitud glomerada*, *comencen lo torneig* (III.100), o que els homes d'armes *desquaernen aquella multitud glomerada dels turchs* (III.91). La font que subministra ací el material llatinitzant –*in glomerata multitudine pugnatorum*, pel que fa al cas– és la *Historia destructionis Troiae* de Guido delle Colonne⁵¹. És tracta d'una lectura d'ociosos cavallers i burgesos, que l'autor consultaria a Itàlia fàcilment en llatí, ja que no sembla tenir a l'escriptori la versió catalana de Conesa⁵². Perquè, això sí –ho donàvem per sobreentès–, l'anònim era un *homo litteratus*: sabia llatí.

Malgrat una assumida catalanitat, l'autor gaudeix introduint neologismes gals, apresos de *Tristanys* i *Lançalots* llegits o oïts en francès. Com pot ser *enbroncar-se* > *s'embranchier*, quinze vegades citat en *Lancelot en prose*,⁵³ o *buydar la sella* (< *vider la selle*)⁵⁴; més alguns vocables italians, com és el cas de *duel·lo*, paraula que representa una autèntica novetat en la llengua catalana. La familiaritat de l'autor amb l'italià col·loquial, per posar un altre cas, l'anima a emprar sovint el verb *infestar* en el sentit de *colpire*, *battagliare*, *tenere in pericolo continuo*. (I.23, II.22, II.48, II.50 –dues vegades–, II. 62). ¿Hauríem de pensar, en conseqüència, que els lectors als quals anava destinada l'obra estaven familiaritzats amb l'ús d'aquest verb per a descriure combats? Si és així, aquest seria un dels molts detalls que fan pensar en

⁵⁰ En sentit figurat, *tirar una palatera* era “desafiar-se mútuament, voler competir”. En sentit literal, es tractava un joc de trinquet de ballesta: la ballesta duia un dispositiu que permetia tirar *palle* o sagetes especials i provar punteria. Vegeu Villani 1991, vol. II, ll. 9, cap. 35: “ordinò che tutte quelle di sua gente fossono sanza cocca, e le corde di suoi archi con pallottiera, che poteano saettare le loro e quelle de' Saracini”. Vegeu també Alcover, Moll 1985, veu *palatera*.

⁵¹ Vegeu Martines 2012, pp. 975-976.

⁵² Com ho demostren Langbehn-Rohland 1975; Martines 2012, p. 990, n. 81. Hem trobat indicis intertextuals que en aquest article no vénen al cas, però que confirmen plenament les impressions d'aquests dos autors.

⁵³ Martines 2012, pp. 990-991.

⁵⁴ En el sentit de “desarçonar el rival, abatre'l a terra”.

la cort de Nàpols com el lloc de gestació i de previsible lectura de la novel·la catalana.

Naturalment, les fórmules rituals del tipus *Laxes-los aler!* (I.17), de caràcter internacional, eren pronunciades habitualment en francès en les justes que solia celebrar els reis d'Aragó. Com ara en un combat esdevingut a València el 1407, en presència del rei Martí: *Laissiez-les aller pour faire leur devoir!*⁵⁵. Els heralds i altres personatges del món cavalleresc reben noms francesos com *Bonté* o *Bon Panser*. D'altra banda, Curial elegeix *motti* francesos (del tipus *Ami sens amie*, II.35) per a decorar els seus paraments parlants abans d'entrar en lliça. Ho feien també els cavallers ibèrics de l'època, com ara el castellà Suero de Quiñones (*Il faut deliberer*, any 1434) o el portugués Pere el Conestable, rei dels catalans (*Payne pour joie*)⁵⁶.

No oblidem que aleshores el francès era la *lingua franca* de la cavalleria europea. Sabent francès, com el sabia parlar Curial –tot i ser llobard i usar habitualment la *lengua lombarda* (III.74)–, hom podia viatjar arreu del món i conversar de coses elegants amb la Güelfa, que també tenia competència suficient en *langue d'oïl*. Fins i tot, en arribar al mont Sinaí, era fàcil que el cavaller pelegrí trobara un monjo amb el qual *havia molt gran plaer de parlar, per ço com parlava francès* (III.8). Certament, si hi havia un territori fora de França on el francès fóra una llengua prestigiada i aristocràtica, aquest era el nord d'Itàlia, la pàtria de Curial: *aquest lombard*, com el denomina despectivament el rei d'Anglaterra (III.82). Al respecte de la francofília del nord d'Itàlia (la *Gallia cisalpina* dels romans, i dels primmirats humanistes de la cort de Nàpols), comenta Peter Burke: *French seems to have been particulary current in the north [d'Itàlia]. It was spoken as well as written, and it seems to have been employed particulary frequently in the speech domain of chivalry*⁵⁷.

Ho comprovem quan observem que a la biblioteca dels senyors de Milà –recordem que la Güelfa és *senyora* de Milà– existien 90 còdexs en francès i solament 52 en vulgar italià (1426). *La letteratura francese* –observa al respecte Genaro Toscano– *era particolarmente apprezzata alla corte dei Visconti, dinastia legata alla Francia da alleanze matrimoniali e da interessi politici*⁵⁸. Caldria enfocar la recerca de l'autor del *Curial* cap una zona com aquesta, que era pont i lligam entre les cultures francesa i italiana. Les interferències lingüístiques entre aquests dos grans blocs dialectals de la Romània –el gàl·lic i l'itàlic– produïren hibridacions com la denominada literatura

⁵⁵ Riquer 2008, p. 125; 1968, vol. I, p. 88.

⁵⁶ Riquer 2008, p. 87.

⁵⁷ Burke 1981, p. 26.

⁵⁸ Toscano 2006, p. 20.

èpica “francoitaliana”, que s’expressava en un francès italianitzat⁵⁹: una cosa del tipus *Cuer desirous n’a null sojorn*. L’empresa poètica de *Curial* (I.23) i altres textos de francès “mal escrit”, la crítica literària del segle passat –poc informada sobre la consistència itàlica de l’obra– els solia interpretar com un “francès catalanitzat.”

La compenetració lingüística de l’autor amb les diferents llengües romàniques que tenia a l’abast i que pogué aprendre complica de vegades la interpretació de termes com *damisel·les* (I.23, II.54). Podria tractar-se d’un gal·licisme (< *damoiselle*) inèdit en català; tot i que *damisella* era mot d’ús comú a Milà i altres corts principesques del nord d’Itàlia a mitjan segle XV⁶⁰. En castellà no es difondrà fins al segle XVI. Així les coses, ho podríem considerar també com un italianisme.

En canvi, *varvessor* (< llatí *vassus vassorum*, “vassall de vassalls”) es clarament –pel context on apareix (II.5-8, II.71)– un manlleu literari de la matèria de Bretanya. Només eixir *Curial* i *Arta del Montferrat* cap a París, se suposa que encara pel Piemont⁶¹, es troben un *varvessor*, terme conegut en francès (*vavasseeur*), en català (*varvassor*) i en italià (*valvassore*). Es tracta del rang més ínfim de la piràmide feudal, just per damunt del simple cavaller. I, si havien sigut corrents a la França postcarolíngia, en el segle XV sols apareixien en llibres de cavalleries⁶². Cert és que a la Catalunya interior subsistien algunes varvassories nominals: Foixà, Boixadors, Montescot, Torralla, Guimerà, Vilademany i Enveig⁶³. Pel que fa a Itàlia, l’*Enciclopèdia Treccani*⁶⁴ circumscriu aquest ofici a la societat feudal milanesa: *Nel linguaggio giuridico feudale, in particolare nei milanesi ‘Libri feodorum’ (12° sec.)*, [el varvassor] *era il vassallo del capitaneus, che era a sua volta il vassallo del vassallo del re*. A Llombardia, ha restat fossilitzat en els llinatges *Valvassor* i *Valvassori*. No obstant això, sembla evident que l’anònim s’inspirà en els *romans* de Chrétien de Troyes, on els cavallers errants que acompanyen donzelles –com és el cas de *Curial*– són acollits sovint per varvassors de la ruralia profunda. És un

⁵⁹ Aquesta “moda” perdura a Milà fins als anys de Filippo Maria Visconti (ca. 1441). Vegeu McCormik 2011.

⁶⁰ Vegeu Covini 2001, p. 189; Malaguzzi 1913, p. 393.

⁶¹ Segons l’esquema jeràrquic del ducat de Savoia, el territori era dividit en comtats i senyories. Per davall dels senyors estaven els *métrals* (que regien *métralties*), *baillis* (*baillies*) i *châtelains* (*châtellenies*). Vegeu Demotz 1974; Guilleré 2006; Rück 1977.

⁶² El text del tractat d’Arràs (1435) esmenta els oficials menors de la ruralia francesa, entre els quals ja no s’hi troben els varvassors: “...tant chastelains, capitaines, prévosts, sergens, comme receveurs et autres qui exercent leurs offices au nom du roy”. Vegeu La Marche 1645, p. 358.

⁶³ Bolós 2000, p. 258, veu *varvassor*.

⁶⁴ En versió electrònica: <http://www.treccani.it/enciclopedia/valvassore/> [consulta: 10/10/2013].

tòpic literari cavalleresc⁶⁵ que l'autor evoca per a “ambientar” el seu relat; de la mateixa manera que hi fa comparèixer la llegendària figura de Breus Sens Pietat, molt popular al nord d'Itàlia.

Anant a manera de cavaller errant, Curial ha de fer front a l'amenaça de *la mala costuma d'albines* (II.33), segons la qual el cavaller que es faça acompanyar per una donzella, si és desarçonat, l'haurà de lliurar al seu oponent o vencedor. Heus ací un altre tòpic manllevat de la matèria artúrica⁶⁶, però amb base jurídica i històrica. El dret germànic d'*alibi natus* (“foraster”) s'introduí en la Romània francesa de la mà dels francs⁶⁷. El rei podia retenir i sotmetre a servitud els colons que fugien del seu lloc d'origen i campaven sense *dominus*: els anomenats *albini* o *albani*. Amb la revolució feudal de l'any 1000, els barons s'arrogaren abusivament aquest dret, que solia aplicar-se a xiquets bords i rodamóns (*droit d'aubaine*, *aubains* o *aubines*); amb implicacions també sobre la transmissió hereditària de béns⁶⁸. La *mauvaise coutume d'aubines* donà lloc a tòpics literaris de la matèria de Bretanya, com el de *la costuma del regne de Logres*, de donzelles segrestades per cavallers errants⁶⁹, de què es fa ressò el *Curial*. No fou abolida *de iure* fins al 1484 en terres de llengua d'oc⁷⁰ i fins a la Revolució Francesa en la resta del país (1790)⁷¹. Els abusos dels feudals s'estenien als estrangers. Així, segons un exacerbant discurs antifeudal d'Eon de Beaumont (segle XVIII), *les Espagnols, les Allemands et les Italiens sont de vrais Aubains dans ce royaume, et leurs biens son sujets au droit d'Aubaine*⁷². La presumpció teòrica d'incórrer en dret d'*albines* –mediatitzada culturalment per la narrativa artúrica– féu córrer pels països circumveïns el tòpic, agitat paròdicament per l'anònim escriptor, que els cavallers francesos raptaven les donzelles estrangeres.

Igualment interessant resulta l'aparició repetida d'un oficial de cort anomenat *mestre d'ostal* (I.46). El *magister hospici* o *maître d'hôtel* d'una cort francòfona (concretament, les de França, Navarra i Savoia)⁷³ era l'equi-

⁶⁵ Vegeu Köhler 1974.

⁶⁶ Contingut en forma de capítol, segons Riquer 1984, vol. III, p. 297, en les *Loys et Ordonnances de l'Orde des Chevaliers de la Table Ronde*, còdex parisenc del segle XV (BNF, fr. 12597, f. 71 i ss.).

⁶⁷ Potgiesseri 1736, pp. 905-906.

⁶⁸ Veu *albinaggio*, de l'*Enciclopedia Treccani*, 1929, en edició electrònica: http://www.treccani.it/enciclopedia/albinaggio_Enciclopedia-Italiana/ [consulta: 15/02/ 2013].

⁶⁹ Vegeu Badia, Torrò 2011, p. 67.

⁷⁰ Segons Tappy 1992, en alguns països de la vall de Roine subsistia com un dret de guerra privat que s'arrogava la noblesa.

⁷¹ D'Aguesseau 1819, vol. VII, p. 508; Ripley 1860, vol. II, p. 333.

⁷² Beaumont 1774, vol. VIII, pp. 180-181.

⁷³ Per al cas navarrès, podeu veure Ibircu 1988; per al savoia, Costa de Beurégard 1859, pp. 53-54. En els *Vetera Statuta Sabaudiae* (1430), els mestres d'hostal són “Solemnes personas

valent del tradicional *majordom* del rei d'Aragó; *mayordomo* a Castella; *sénéchal* (senescal) a Borgonya i al Delfinat. La familiaritat que mostra l'autor amb aquest títol espuri a la tradició catalana i napolitana (tot i que l'infant *Alfonso* del *Curial* oficie de mestre d'hostal al Palau Reial de Barcelona, I.46) fa pensar en dues opcions: la literària, per emulació dels *romans* francesos, o la biogràfica, per haver viscut l'anònim en alguna cort francòfona, al Piemont (part del ducat de Savoia)⁷⁴ o als castells marquesals de Pontestura i Casale de Monferrat, una cort "afrancesada" on també hi havia *magistri hospici*⁷⁵.

El Montferrat, on transcorre bona part de la novel·la, és un territori que l'autor coneixia molt bé: el *castell* de *Pont de Stura*, la *vila* de *Casalo*, el palau "de la senyora" a la *ciutat* d'Alba, l'hospital recent unificat, etc. Allí, a imitació de les corts franceses, els servidors més acostats al marquès eren "investits" com *scudieri* (< francès *écuyer*), títol que equivaldria –en el vocabulari usual a la Corona d'Aragó– al de *criat* o *familiar*, però ací sense investidura formal. Doncs bé, si llegim amb atenció el text que ens ocupa –i millor si ho fem amb ulls de medievalista–, observarem que Curial, poc abans de ser adobat cavaller per l'emperador d'Alemanya, servia de *scudiero* el marquès de Monferrat. Una vegada fet cavaller, féu ostentació de llarguesa donant a un missatger *tota la desferra sua d'escuder* (I.23), armes i robes. Tot sembla indicar que, quan l'anònim atribueix la paternitat del *scutifer* Curial a un *gentiluomo*, ho fa també en clau monferratesa o llombarda. D'ací la nostra insistència a prestar atenció al lèxic, no sols com a objecte filològic, sinó també des d'una perspectiva historiogràfica. En aquest sentit, convé llegir la tesi de Beatrice Del Bo per a comprendre amb una major propietat hermenèutica l'itinerari vital de Curial durant el llibre I:

Se si scorrono i nominativi dei collaboratori [del marquès de Monferrat] fino al 1445, non si può fare a meno di notare che la scelta di *gentiluomini* –intendendo con questo termine gli esponenti di famiglie dell'antica aristocrazia rurale– era una consolidata consuetudine dei Paleologi (...). La prima tappa della carriera domestica era costituita dall'incarico di *scudiero*: la qualifica di *scutifer* del marchese rifletteva lo *status* della famiglia da cui egli proveniva e una realtà di servizio assimilabile a quella dei maestri di casa o, per certi versi, dei camerieri, cioè un ruolo che prevedeva compiti cerimoniali e alcune mansioni pratiche specifiche: essere *scudiero* in Monferrato presupponeva una frequentazione intima

et ambaxiatores curiam nostram adeuntes secundum gradum eorum visitare et visitare facere providendo que ut honeste logientur, et per hospites graciosae et curialiter tractentur". El cas de França és ben conegut.

⁷⁴ Gentile 2010, p. 172

⁷⁵ Del Bo 2009, pp. 17 i 77.

della famiglia marchionale, a cui si accompagnava un importante ruolo di rappresentanza e, in parte, militare, che si concretizzava, per esempio, nel servizio di guardia ai principi, in special modo durante la notte⁷⁶.

Un altre cas de vocabulari –diguem-ne– original que presenta *Curial e Güelfa*, és el del *pretor*, terme d'ascendència romana (< llatí *praetor*). Apareix, concretament, en l'aventura que Curial protagonitza a Hongria (I.15-17). L'autor fa del pretor un “jutge” o, més pròpiament, un respectat dignatari urbà dedicat a impartir justícia. És allò que en quasi tota la Itàlia septentrional solia dir-se *podestà* des del segle XIII. Ara bé, a l'Hongria medieval no existia cap oficial anomenat *pretor*⁷⁷; ni a la Corona d'Aragó *sensu stricto*, ni a Castella, ni al reialme de les Dues Sicílies.

On hi havia aleshores pretors i *pretorie*? Doncs al ducat Visconti de Milà. Els *canevari* o oficials del comú milanès, almenys des del segle XIII, gaudien d'àmplies prerrogatives en governació financera i judicial, *ed in particulari sui pretori nominati dalla città di Milano a reggere i comuni rurali compressi entro i territori di sua giurisdizione*⁷⁸. Hi havia uns pretors urbans –com el del *Curial*– de designació ducal, governant centres importants com Cremona, Pavia, Vigevano, Vercelli o Novara, però també en àrees rurals de la Llombardia subalpina. Ho podem rastrejar a través de la historiografia local: *Nel 1413, il duca Filippo Maria Visconti stabilì in Crodo una pretoria (...). Dal pretore e dal podestà [sort de batle o governador] di Crodo dovenano essere giudicate tanto le cause civili quanto le criminali per tuta la valle di Antigono*⁷⁹. Encara més: quan Filippo arrabassava –o es proposava arrabassar– una ciutat important a l'enemic venecià, com ara Casalmaggiore, la primera cosa que feia era designar un *pretore* de la seua confiança perquè s'ocupara de governar-la exercint-hi el mer i mixt imperi: la plena jurisdicció civil i criminal⁸⁰. El coneixement d'aquest rerefons històric entenem que infon significat apropiat al text literari als ulls del lector modern. Per exemple, quan Curial coneix i saluda *lo pretor qui aquella execució feya* (I.15). És una informació que ajuda en operacions d'“autòpsia” filològica, com són les traduccions de textos medievals per part de professionals sense formació històrica.

Deduïm, en qualsevol cas, que l'anònim pogué haver tingut notícia i coneixença directa de l'ofici llombard de pretor –per haver residit, com el seu

⁷⁶ *Ibidem*, p. 77.

⁷⁷ Ens ho confirma el professor Balázs Déri, que prepara una traducció de *Curial e Güelfa* a l'hongarès.

⁷⁸ Grassi 2000, p. 26.

⁷⁹ Casalis 1839, vol. V, p. 668.

⁸⁰ Romani 1830, vol. I, p. 24.

personatge, a Llombardia?— i decidí incorporar-lo a la ficció històrica. Pensaria també l'autor que, per haver sigut emperador el rei hongarès Segimon, el seu reialme pertanyia a l'Imperi; cosa que no s'ajusta a la realitat. És a dir, que desconeixia Hongria, però estava familiaritzat amb l'ofici milanès de *pretor*. Països com Hongria o Tunis quedaven molt lluny de l'autor. Per això els potentats de l'Àfrica islàmica esdevenen *cavallers* (III.38), entre altres incoherències que resultaven irrellevants per a l'autor i els seus lectors.

Els exotismes burocràtics, en qualsevol cas, són excepcionals. L'escriptor, tot i haver viatjat —pel que sembla— fora del seu àmbit familiar, s'observa que viu i conviu amb una realitat catalanòfona. D'altra banda, són diversos els indicis rastrejables de la seua presència a la cort napolitana del Magnànim. Per exemple, quan descriu el campament de la frontera balcànica, fa venir l'emperador amb *lo secretari* (III.90), el *camarlenc* i el *thesorer* (III.93), oficis palatins que resultaven essencials en una cort com la del rei Alfons. De secretaris, n'hi havia alguns lletraferits: Joan Olzina, Arnau Fonolleda, Francesc Malferit. El gran camarlenc o *conte camarlengo* era el napolità Francesco d'Aquino, mort el 1449 i reemplaçat per Enyego d'Àvalos. El procurador general i tresorer fou, durant molts anys, Mateu Pujades, mort el 1447⁸¹. El campament de l'emperador, doncs, sembla una transposició literària del campament reial on solia viure bona part de l'any —fins el 1448— Alfons d'Aragó, acompanyat dels seus oficials⁸². Si bé ho mirem, Melcior de Pandó, *procurador* de la Güelfa, el qual *reebia e tenia per ella totes les rendes de Milà* (I.5) i *custodiava una gran caxa tota plena del thesor* (I.6), recorda en molts aspectes la figura del tresorer napolità⁸³.

Curios és també que l'anònim, a diferència dels secretaris de la cancelleria reial, no escriga *conductor de gent d'armes*⁸⁴ (de *conducta* < italià *condotta*, “servei mercenari d'armes”) per a referir-se als *armorum conductorii* —*condottieri* regulars o *di ventura*⁸⁵— que participaven de les campanyes bèl·liques d'Alfons el Magnànim⁸⁶. Ell coneix l'ofici italià, però prefereix la

⁸¹ Sobre aquests personatges i oficis palatins, trobareu un referent ineludible i clàssic en Ryder 1987.

⁸² La datació de la majoria dels documents de la cancelleria reial d'aquesta època és *in felicitibus castris*: una cort itinerant i militaritzada. Aquest “ambient” de vida social en tendes de campanya, al qual estaven acostumats els *curials* napolitans, també té un colorit reflex en el *Curial*.

⁸³ Es tracta d'un personatge ben estudiat. Vegeu, entre d'altres, Mateu 1940; Igual, Navarro 1994.

⁸⁴ ARV, Mestre racional, 8.791, f. 172r (comptes del tresorer Mateu Pujades, 1446); Sáiz 2008, pp. 128, 402 *et passim*; Javierre 1971, p. 229: “conducters e hòmens d'armes”.

⁸⁵ Ortografia potser influïda per factors dialectals. El ferrarès Borso d'Este qualificava el Magnànim de “Re conductor” (1444). Vegeu Foucard 1877.

⁸⁶ El recurs a *condotte* o contractes particulars es consolida a la tresoreria reial pel 1444, segons Sáiz 2007, p. 209.

forma *conduïdor dels turchs* (III.91), que és la mateixa que adopta per a fer d'un cavaller errant el *conduïdor* d'una donzella (II.7-12, II.53). Reiterant la "visió" d'un cavaller que porta *in condotta* una donzella, l'escriptor introdueix una nota d'humor paròdic, tenint per referent els llibres de cavalleries, de cara als possibles lectors: els *homes d'armes* del rei d'Aragó. Aquests cavallers portaven *en conducta*, no pas donzelles, sinó una *llança* o unitat bàsica de combat, és a dir, un o dos escuders amb rossins carregats d'equipatge i tenda de campanya; un bon cavall destre per al combat, amb les armes –l'arnès de guerra– *trossades* ("embolicades") al damunt, portat per un vailet *pillart*, i un còmode cavall palafre on cavalcava el cavaller en els seus desplaçaments⁸⁷. Aquesta "fotografia" de la *companyia* bèl·lica que duu el guerrer adopta forma literària en determinats passatges de l'obra. Per exemple, en el capítol II.5: *una donzella vench, cavalcant en un palafre (...). E mentre axí staven, vets venir dos scuders, en sengles bons rocins, e un vaylet, qui menava un bon cavall per les regnes e les armes trossades sobre la sella.*

L'adaptació cancelleresca *conductor* –i no la proposada per l'anònim– serà la que s'implante poc després en terres occidentals, a la cancelleria de Joan II d'Aragó: en un escrit del 1462, verbigràcia, podem llegir que Hug de Cardona i Jofre de Castro eren *conducters o capitans de l'exèrcit del principat de Catalunya, per absència de l'egregi comte de Pallars*⁸⁸. Així mateix, l'anònim opta per la fórmula *en conduyt de* (en reiterades ocasions, al llarg del llibre II) per a traduir la locució *in condotta di*; enfront de l'habitual a la cancelleria –en escrits revisats per Arnau Fonolleda i altres–, que era *sots conducta de*⁸⁹. Si l'autor és o no secretari reial a Nàpols, com tantes vegades s'ha especulat, és un fet que desconeixem. Però, en qualsevol cas, no deixaria de ser una mena de secretari discordant o dissident; heterodox, si més no⁹⁰.

També s'aparta del mestratge de la cancelleria catalana quan evita escriure *tesor*, perquè prefereix sistemàticament les formes *thesor* i *thesorer* (< llatí *thesaurum*), correcció etimològica que introdueix també en altres punts del text⁹¹. Verbigràcia, quan opta per *Massella* (< llatí *Massilia*) en lloc de *Marsella*. I és que, en el fons, l'escriptor, que té ben poc de filòleg humanista –frequentia diccionaris com els de *Priscian*, *Uguici* [de Pisa], *Pàpias*, *Catholicon*, *Ysidoro* [de Sevilla], *Alexandre* [de Villadei] (III.79), que Lorenzo

⁸⁷ Sobre la vigència i la importància d'aquestes unitats de cavalleria armada en l'exèrcit del rei d'Aragó, vegeu, per exemple, Sáiz 2001.

⁸⁸ Bofarull 1861, vol. XXI-8, p. 101.

⁸⁹ ACA, Cancelleria reial, reg. 2.698, f. 195r.

⁹⁰ Una solució alternativa a *conductor* i *conduïdor* és la de *conduyter*, que adopta Francesc Alegre (Bescós 2010, p. 188), l'any 1472.

⁹¹ "Raresa" de la qual s'ocupa, entre d'altres, Martí 2012, p. 585.

Valla qualificaria de “bàrbars”–, sembla haver-se impregnat –per convivència?– d’un esperit crític que és molt característic de l’anomenat Humanisme “filològic” italià. I això és molt difícil que s’haguera pogut donar a la Península Ibèrica.

Tampoc no encaixen en el vocabulari del sector ibèric de la Corona d’Aragó els descriptors que s’apliquen regularment a la noblesa en *Curial e Güelfa*. L’anònim es refereix 12 vegades als *grans barons*, i ben poc als *barons e cavallers* (una sola vegada); *barons* (de Milà, 1); *barons e altra gent notable* (d’Alemanya, 1); *comtes e barons* (d’Alemanya, 1); *duquesses, comtesses, barons, e altres gents notables* (convidats a les noces de Curial i la Güelfa, 1). El que transmet és el –diguem-ne– “paisatge social” del reialme i cort napolitana de les Dues Sicílies, on excel·lia un potent *lobby* aristocràtic –latifundista– que cronistes i historiadors denominen des de fa segles *il baronaggio* o *i grandi baroni*⁹²; exactament com l’autor del *Curial*. Si observem ara les opcions de Joanot Martorell per al *Tirant lo Blanc*, trobarem que esmenta 24 vegades *els barons de Sicília* o *barons sicilians* (translació literària del panorama nobiliari que observà durant la seua estada a Nàpols; equivalent als *grans barons* del *Curial*); 25 vegades *barons e cavallers* (que és la fórmula habitual als *regni occidui* o ibèrics de la Corona d’Aragó⁹³), i 21 a *barons* alemanys, tunisencs o grecs.

Tot sembla indicar, doncs, que l’autor i els previsibles lectors de *Curial e Güelfa* estaven ben familiaritzats amb “l’ambient” aristocràtic de la cort de Castel Nuovo. Una cort, per cert, on vivien molts barons i cavallers castellans –els exiliats del partit dels infants d’Aragó– aficionats a la lírica de *cancionero*⁹⁴. Potser això haja determinat, en bona mesura, la “interferència castellana” que evidenciava el llenguatge del *Curial* segons els seus primers editors. Miquel i Planas interpretava *aquesta influència estranya* com un indicador de decadència cultural⁹⁵. Giuseppe Sansone interpretava que *l’anonimo palesa anche qualche debito verso la cultura e la lingua castegliane*; un aspecte que, certament, hauria de ser estudiat al detall⁹⁶.

A banda dels molts castellanismes que atresora el text (*aposenar*, *pennora*, *conquistador*, *empenyar* –“empenyorar”–, *mentira*, *mentidor*, *se-gundar*, *villania*, *quantra*, *sombra*, *medir*, *sennora*, *donós*, *spuma*, *letradu-*

⁹² Vegeu, per exemple, Colapietra 1999.

⁹³ Una fórmula o clixé descriptiu que s’ajusta a la realitat feudal catalana i valenciana (petita noblesa urbana i cavalleria), però no a les d’Aragó (*ricoshomes* latifundistes), Castella (*los grandes de Castilla*, també terratinents i magnats) o Nàpols (*grandi baroni*).

⁹⁴ Hi ha molts estudis al respecte. Vegeu, si de cas, Rovira 1990; Santagata 1979.

⁹⁵ Miquel 1932, pp. XXI-XXIV.

⁹⁶ Sansone 1963, p. 213, n. 11.

ra...), interpretats de vegades per la filologia quantitativa com un signe de “modernitat” diacrònica⁹⁷, s’hi escolta perfectament un ressò de fraseologia lírica, llenguatge cortès, lectures de l’*Amadís* i expressions col·loquials castellanes, vestides de faisó catalana: *vana loor, mal que ·ls pese, cobrar força e alé, tòrcer la clau, ajustar força a forces, son poch a poch, no partir los ulls de, ficar maltractat, alcandora de impla, tenir lo cor en un fil, la llum dels meus ulls, metre mà a les espases, cruel e desavisada, no haver par ne equal, retenir per a si, encorbar/fincar lo genoll, banyat de làgremes, tornar-se de marbre, flor e lum de cavalleria, haver més mester fre que esperons, estar vist e provat, lo donari del teu anar, baratatar fanch a or, cobrir les sues errades, respondre blandament, no donar loch al dormir, menjar-te les entràmenes, ay de mi!, dan a dan e despesa a despesa, ficar los ulls (en algú), ficar esperons, ser (algú) prompte a respondre, ab les orelles alçades, afanosa vida, li caygué lo cor, li caygué en l’enteniment, l’antiga e loable costuma, segundar un colp (a algú), leugera cosa seria, etc. Fa l’efecte que, a banda del català, l’autor dominava –amb curial elegància– la llengua castellana.*

Podríem exemplificar-ho més concretament amb alguna expressió cavalleresca, del tipus *ficar esperons* (II.18, II.26 –dues vegades–, II.38), que és un calc sintàctic de *fincar espuelas*⁹⁸, i equival al català *punyir*, *donar*, *brocar* o *ferir d’esperons*⁹⁹. La locució cortesa *fer sala* (“organitzar recepció i convit” en una cort) és també molt castellana¹⁰⁰, tot i que Ramon Llull usava *tenir sala*; Roís de Corella la coneixia¹⁰¹, i en l’*Espill* de Jaume Roig es diu que el dalfí *feia fer sales e bells convits*¹⁰². Del mateix ambient de cortesia castellana prové l’expressió *fer lo buç* (III.115) o *fazer el buz*, que significa “fer reverència, honorar exageradament” algú¹⁰³.

⁹⁷ Amb la qual cosa, pot resultar que el *Curial* siga més “modern” –estadísticament parlant, és clar– que no alguns escrits valencians de la fi del segle XV, que contenen també trets morfològics i sintàctics ja “anunciats” per l’anònim. L’estadística aporta dades, però és l’analista el que les ha d’interpretar.

⁹⁸ Expressió castellana corrent i molt antiga. Per exemple, en Corral 2001, vol. I, p. 272: “e començó de fincar espuelas lo más rezio que él pudo”.

⁹⁹ Us remetem a Alcover, Moll 1985, veu *esperó*.

¹⁰⁰ “E otro día hizo sala el infante don Enrique, e por más honrar la fiesta hizo hacer una justa”, en octubre del 1440. En Pérez de Guzmán 1779, p. 443. En la crònica (1458-1471) de Miguel Lucas de Iranzo, llegim, així mateix: “el dicho Condestable ordenó fazer sala, y mandó combidar a todos los señores”. Vegeu Anònim 1855, vol. VIII, p. 68.

¹⁰¹ Guia 2008, p. 157.

¹⁰² Almela 1928, p. 42.

¹⁰³ En Sobrino 1751, veu *buz*: “Hazer uno a otro el buz, reverenciarle y respetarle con humildad y sumisión”. En el camp de la literatura, apareix en Baena 1851, p. 125: “De noble linage andaluz, / como quier que le faziedes el buz, vós e otros muchos desconosçidos”. Són versos de Alfonso Álvarez de Villasandino (ca. 1345-ca. 1424). En *La Justa*, una *ensalada* del

Interessant, així mateix, és l'adaptació de l'anglicisme *hacanea* (I.23, II.22 –dues cites–, II.40, II.120, III.100) terme que el *Universal vocabulario en latín y en romance* d'Alfonso Fernández de Palencia (Sevilla, 1490) defineix com *el cavallo que anda sin quebrantar al que en él cavalga*¹⁰⁴. L'origen d'aquesta denominació prové de la praderia de Hackney, actual districte metropolità de Londres, on es criaven cavalls (els *hackney horses*; *hakeney*, en anglés medieval) petits i vigorosos, bons per a les tasques de llauró, i egües excepcionalment fortes, belles i de trot suau, còmodes per al transport de persones¹⁰⁵. Aquestes es criaven i es destinaven des del segle XIV a l'exportació com a exemplars de luxe: *haquenées* en francès¹⁰⁶, *acanees/aquanees* en la cancelleria reial napolitana¹⁰⁷, *aquaneha* en el *Tirant lo Blanc* (cap. 60), *hacaneas* en castellà¹⁰⁸ i *hacanees* en *Curial e Güelfa*. Els exemplars que no resultaven tan bells eren coneguts amb l'apòcope *hack* (> francès *haque*; català medieval *aqua* en Roís de Corella, *aca d'Anglaterra* en Lleonard de Sos; *haca* en castellà i en *Curial e Güelfa*, II.115). Les adaptacions de l'anònim, curiosament, desdiuen de les formes cancelleresques i catalanes en general, i s'acosten, de nou, a l'ortografia castellana; una ortografia, per cert, que pot explicar altres “intrigants” rareses del *Curial*, com ara el fet d'inclinar-se per *Alva* (I.2), en lloc d'*Alba*, per al nom d'una ciutat italiana.

No deixa de ser estrany, tampoc, que un autor tan preocupat per plasmar fidelment els tractaments i títols honorífics estrangers (*Antoni Mossenyor* < *Antoine Mosseigneur*, per posar un cas) parle del rei *don Pedro* i dels infants *don Jayme*, *don Alfonso* i *don Frederich*¹⁰⁹ com no ho haguera fet mai un

compositor renaixentista Mateo Flecha el Viejo (1481-1553), es canta la tornada “¡Háganle todos el buz!”.

¹⁰⁴ Citat per Coromines 1980-1991, vol. III, p. 477, s. v. *hacanea*.

¹⁰⁵ Belknap 2004, pp. 224-225, s. v. *hackney*. Vegeu també Alcover, Moll 1985, veu *hacanea*.

¹⁰⁶ Usat amb profusió per la Sale en *Jehan de Saintré*, novel·la cavalleresca del 1456 que presenta analogies amb el *Curial*. Vegeu La Sale 1978. També és vocable habitual en els fastos de les cròniques borgonyones. A Besançon, el 1440, en la recepció de Frederic III, rei dels romans, pel duc de Borgonya, “la duchesse entra en une litière couverte de drap d'or cramoisy, et après elle deux haquenées blanches, couvertes de mesme la litière; et les menoyent deux varlets à pié. Après venoyent douze dames et damoiselles à haquenées harnachées de drap d'or”.

¹⁰⁷ El 4 de gener del 1446, el rei Alfons envia un regal d'*acanees* al duc de Borgonya –semblant al que rep en la novel·la *Curial* de mans de l'emperador– en agraïment per la concessió del toisó d'or. Vegeu ACA, Cancelleria reial, reg. 2.699, f. 57v, citat per Javierre 1971. Poques setmanes després, el mateix Alfons agraeix al rei de França “la aquanea que de part vostra ha presentada [un tal Miquelet] al il·lustre don Ferrando, fill primogènit nostre, duch de Calàbria. Sobre les aquanees que fetes heveu cercat per a nós, loam en molt e agraphim la diligència que heveu haguda, pregant-vos affectuosament que en complacència nostra vullau proveir e dar orde que n puxam haver alguna que sia bona”.

¹⁰⁸ La forma castellana s'usa bastant a la cort de Castella en la primera meitat del segle XV. Vegeu García de Santa María 1982, *passim*.

¹⁰⁹ Turull, Ramírez 2012, p. 1.055.

lector habitual de Muntaner o Desclot, en una obra com aquesta, de commemoració i exaltació de les glòries del casal d'Aragó. Fins i tot l'oriolà Llop d'Espejo, que redacta en *napoletano misto* la seua *Summa dei re di Napoli e di Sicilia, e dei re d'Aragona* (1468-1470), en evocar la figura de Pere el Gran, es refereix a *lo dicto re en Petro* o a *questo re em Pere*: es deixa dur per la inèrcia de les lectures historiogràfiques preparatòries¹¹⁰.

D'altra banda, quan Curial esdevé èmul de Roger de Flor, no és *megaduch*, com en Muntaner, sinó *gran conestable de l'emperador, duch e capità de moltes gents* (III.89). Aquest duc, que recorda tant el megaduc bizantí i capità com els *capitani de gente d'armi* italians, és per davant de tot un *gran conestable*: l'emperador *féu-lo gran conestable seu, e pregà'l que volgués pendre càrrech de la capitania d'aquella frontera* (III.87). Després arriba al Monferrat la notícia que Curial és, *en la frontera dels turchs, conestable de l'emperador e capità general de tota la sua gent* (III.88). A Itàlia, els *conestabili* eren els caps d'una tropa o d'una guarnició de castell, com els *conestables catalans de la guàrdia del senyor rey* que servien Alfons el Magnànim a Nàpols¹¹¹. Existien, però, dos “*grandi*” *conestabili* del regne bicèfal de les Dues Sicílies que en nom del rei s'ocupaven teòricament de dirigir els exèrcits. Diem que “teòricament”, perquè aquests oficis –com altres de caràcter àulic– els atorgava el rei a un gran magnat a títol honorífic: Antonio di Luna era *gran conestabile* de Sicília dellà Far pel 1450, i el poderós Giovanni Antonio Orsini del Balzo, príncep de Tàrent, *gran conestabile* de Sicília deçà Far (el reialme de Nàpols) pels anys 1436-1458. Ara bé, per al cas que ens ocupa, no deixa de ser esclareidor el paral·lel que presenta el text del *Curial* amb la proposta de servei armat que el *condottiero* Francesco Sforza –futur senyor de Milà– féu al rei d'Aragó de designar-lo gran conestable (1442):

La prefata Maiestà [el rei Alfons d'Aragó] constituerà [Francesco Sforza] suo unico e vero *gran conestabile* el dicto conte durante la sua vita, con tutte quelle prehemietie, honori et dignitati che se reqedono (...), *capitano generale de tucte le sue genti*, secundo se requeda¹¹².

Aquesta “normalitat” italiana del càrrec de Curial es combina, però, amb el terme *frontera*, que remet a fonts valencianes i castellanés. La frontera valenciana, d'Oriola fins al Xúquer (*frontaria contra sarracenos* en

¹¹⁰ Com molt bé observa Compagna 1986, p. 459.

¹¹¹ Sáiz 2007, p. 211.

¹¹² Ferorelli 1909, p. 215. La cursiva és nostra.

temps de Jaume I; terme i “perill” encara vigents a mitjan segle XV) era un espai sotmès a les incursions de l'exèrcit islàmic de Granada¹¹³. En Andalusia, la *Frontera* era el territori comprès entre el regne de Granada i el riu Guadalquivir (Xerès de la Frontera, Morón de la Frontera, etc.) i era defensada per soldats *fronteros* –especialistes en algarades contra els sarraïns¹¹⁴– comandats per barons com ara el marquès de Santillana, *capitán general de la frontera de Jaén* (1437-1458)¹¹⁵. Aquest concepte hispànic de frontera, familiar entre els nobles castellans de la cort de Nàpols, subjau també en la lectura del *Curial*.

4. PERFILANT ELS *LINEAMENTS* DE L'AUTOR

Quan tornà Curial al Monferrat, hi arribà d'incògnit i parlant en francès. Només quan volgué ser reconegut, *començà a parlar lengua lombarda. Ladonchs ella [la Güelfa] ·l mirà, e en los lineaments de la cara conegué'l*. L'autor de la novel·la, com el protagonista llombard, ens ha arribat també d'incògnit rigorós. No obstant això, la seua manera d'escriure i de veure el món permeten perfilar-ne alguns *lineaments* –mal que siga a través d'una interpretació del lèxic tan impressionista com la que acabem d'assajar– que potser ajuden a completar un “retrat robot” de l'escriptor, amb vistes a identificar-lo, si fóra possible, i a interpretar així millor la seua obra.

Es fa difícil veure en l'autor un secretari reial, ja que innova al marge de la prosa cancelleresca (*conduyt, conduïdor, haca, hacanea, multitud glomerosa, Alva, thesor*, etc.) o un intel·lectual a l'ús, a la manera de Bernat Metge. Fa l'efecte que siga un *curial* lletraferit que, partint d'una formació en gramàtica (l·latina), lírica trobadoresca i matèria troiana, tracte de conciliar la tradició ibèrica amb les noves idees de l'humanisme italià. El seu heroi és alhora un cavaller trobador i un *orator et poeta*.

Els usos del lèxic cortès i cavalleresc perfilen l'autor de *Curial e Güelfa* com un home que descriu hàbilment els combats a cavall –Riquer ja ho va veure¹¹⁶– i freqüenta ambients cortesans on es conversa en *volgare curiale*, castellà i català de nivell àulic. Les veus franceses i occitanes provenen de lectures i de l'afició als torneigs. No sembla contradictori, sinó producte d'una trajectòria biogràfica concreta, que el seu català literari, marcat per

¹¹³ Vegeu Ferrer 1988.

¹¹⁴ Mata 2002. També el regne de Múrcia sencer era terra de frontera amb l'Islam: Jiménez 1992.

¹¹⁵ En uns anys de gran activitat bèl·lica. Vegeu Castillo 1998.

¹¹⁶ Us remetem a la lectura que fa del *Curial* en Riquer 1968.

preferències lèxiques valencianes (Coromines 1980-1991, Ferrando 2007 i 2012a, Colon 2011 i Veny 2012) o en tot cas sud-catalanes (Colon, Perea, Ueda 2012), estiga influït pel toscà literari, après llegint sobretot Boccaccio. I si ja comptàvem amb elements extralingüístics que apuntaven a una gènesi de la novel·la a Itàlia (sintetitzats per Antoni Ferrando), ara podem afegir-hi peculiaritats lèxiques del tipus *escuder*, aplicat a Curial; *pretor*, *grans barons*, *gran conestable*, etc., que reforcen la hipòtesi d'una relació l' autor amb l'eix polític Milà-Nàpols. De fet, hi ha indicadors lèxics de caràcter geohistòric que permeten sostenir que l'anònim ha viscut un temps a la zona de Milà-Monferrat: la coneix molt bé. Però també utilitza terminologia usual, pels anys 1440-1450, a la cort napolitana d'Alfons el Magnànim.

5. BIBLIOGRAFIA CITADA

- Alcover, Antoni M.; Moll, Francesc de Borja (1985), *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Moll.
- Almela Vives, Francesc (ed.) (1928), *Llibre de les dones o Spill*, de Jaume Roig, Barcelona, Barcino.
- Alomar Canyelles, Antoni-Ignasi (2011), *Les armes en la narrativa cavalleresca del segle XV*, dins Bellveser, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, València, Institució Alfons el Magnànim, vol. II, pp. 485-572.
- Anònim (1855), *Relación de los fechos del mui magnífico e más virtuoso señor, el señor don Miguel Lucas, mui digno Condestable de Castilla*, "Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia", vol. VIII, Madrid, Tipografía de J. Martín Alegría.
- Badia, Lola; Torró, Jaume (2011), *Introducció*, dins Anònim, *Curial e Güelfa*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 9-116.
- Baena, Juan Alfonso de (1851), *El Cancionero de Juan Alfonso de Baena (siglo XV)*, ed. Eugenio de Ochoa, Madrid, Tipografía de La Publicidad.
- Beaumont, Eon de (1774), *Les loisirs du chevalier d'Eon de Beaumont, ancien ministre plénipotentiaire, sur divers sujets importants d'administration, etc., pendant son séjour en Angleterre*, Amsterdam.
- Beceiro Pita, Isabel (1983), *Los libros que pertenecieron a los condes de Benavente entre 1434 y 1530*, "Hispania. Revista española de historia" 43/154, pp. 237-280.
- Belknap, Maria (2004), *Horsewords: The Equine Dictionary*, North Pomfret, Trafalgar Square Publishing (2a ed.).

- Beltran, Rafael (2010), “*Tirant lo Blanc*” i el gran teatre de la cavalleria: acció, personatges i recepció d’un clàssic, dins Beltran, Rafael; Chiner, Jaume-J., *Tirant lo Blanch: dos estudis*, València, Generalitat Valenciana, pp. 9-59.
- Bescós Prat, Pere (2010), *Francesc Alegre. La primera guerra púnica* [1472], Barcelona, Universitat Pompeu Fabra (tesi doctoral), <http://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/> [consulta: 10/10/2013].
- Bofarull y de Sartorio, Manuel de (1861), *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, tomo XXI. Guerra de Cataluña en tiempos de don Juan II. Documentos relativos a aquellos sucesos, tomo VIII*, Barcelona.
- Bolós, Jordi (2000), *Diccionari de la Catalunya medieval (segles VI-XV)*, Barcelona, Edicions 62.
- Bouchet, Florence (2000), *Voyage et quête de soi: le “Livre du chevalier errant” de Thomas de Saluces*, dins Labbé, Alain; Lacroix, Daniel W.; Quérue, Danielle (eds.), *Guerres, voyages et quêtes au Moyen Âge. Mélanges offerts à Jean-Claude Faucon*, París, Champion, pp. 31-42.
- Bourciez, Édouard (1934), *Nota-ressenya de R. Miquel y Planas, “Curial e Güelfa”*, “Bulletin Hispanique” 36/2, pp. 227-229.
- Burckhardt, Jacob (1980), *Die Kultur der Renaissance in Italien*, Basilea, 1860; trad. italiana de Domenico Valbusa, *La civiltà del Rinascimento in Italia*, Florència, G. C. Sansoni (6a ed.; 1a, 1876).
- Burgos, Diego de (2008), *Triunfo del marqués de Santillana (1458)*, ed., introd. i notes de Carlos Moreno Hernández, “Lemir” 12, pp. 1-86, <http://www.parnaseo.uv.es/Lemir/Estudios.index.htm> [consulta: 20/05/2014].
- Burke, Peter (1981), *Languages and Anti-Languages in Early Modern Italy*, “History Workshop” 11, pp. 24-32.
- Burke, Peter (2000), *El Renacimiento europeo. Centros y periferias*, versió castellana de Magdalena Chocano Mena, Barcelona, Crítica.
- Butinyà, Júlia (1987-1988), *Sobre l’autoria del Curial e Güelfa*, “Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona” 41, pp. 63-119.
- Butinyà, Júlia (1998), *Curial e Güelfa, novela humanista del siglo XV*, dins Matas Caballero, Juan et al. (coords.), *Actas del Congreso Internacional sobre Humanismo y Renacimiento*, Lleó, Universidad de León, vol. II, pp. 223-233.
- Butinyà, Júlia (2001), *Tras los orígenes del humanismo: el Curial e Güelfa*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia (3a ed.).
- Calvo Rigual, Cesáreo (2011), *Lingua toscana in bocca catalana: sull’italianità del Curial e Güelfa*, dins Anònim, *Curial e Güelfa, anonimo del*

- secolo XV*, trad. i ed. Cesáreo Calvo, Anna Giordano, Berna, Peter Lang, pp. 49-62.
- Calvo Rigual, Cesáreo (2013), *Curial e Güelfa i Boccaccio: influències lingüístiques*, “Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna” 2, pp. 310-324.
- Casalis, Goffredo (1839), *Dizionario geografico-storico-commerciale degli stati di S. M. il re di Sardegna*, Torí, Tipografia Cassone Marzorati Vercelletti.
- Castillo Cáceres, Fernando (1998), *La caballería y la idea de la guerra en el siglo XV: el marqués de Santillana y la batalla de Torote*, “Medievalismo” 8, pp. 79-108.
- Colapietra, Raffaele (1999), *Baronaggio, umanesimo e territorio nel Rinascimento meridionale*, Nàpols, La città del sole.
- Colon Domènech, Germà (2011), *Curial e Güelfa: català o valencià?*, dins Colón Domènech, Germà, *Lexicografia, lèxic i crítica textual*, Castelló de la Plana, Fundació Germà Colon - Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 283-290.
- Colon, Germà; Perea, Maria-Pilar; Ueda, Hiroto (2012), *Lingüística quantitativa: Curial vs. Tirant. Una mateixa procedència geogràfica?*, “Vox Romanica” 71, pp. 131-159.
- Compagna Perrone Capano, Anna Maria (1986), *La Summa di Lupo de Spechio e le sue fonti*, dins *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Barcelona, Quaderns Crema, vol. I, pp. 451-468.
- Compagna Perrone Capano, Anna Maria (2002), *Catalano e italiano nei conti di una maseria regia di Puglia a metà del secolo XV*, dins *Raccolta di scritti in memoria di Antonio Villani*, Nàpols, Istituto Suor Orsola Benincasa, vol. I, pp. 461-471.
- Coromines, Joan (1980-1991), *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, amb la col·laboració de José A. Pascual, Madrid, Gredos.
- Corral, Pedro del (2001), *Crónica del rey Don Rodrigo (Crónica sarracina)*, ed. James Donald Fogelquist, Madrid, Castalia.
- Costa de Beauté, Henri de (1859), *Souvenirs du règne d'Amédée VIII, premier duc de Savoie. Mémoires accompagnés de pièces justificatives et de documents inédits*, Chambéry, Tipografia de Puthod Fis.
- Covini, Maria Nadia (2001), *Milano e Bologna dopo il 1455. Scambi militari, condotte e diplomazia*, dins Del Treppo, Mario (ed.), *Condottieri e uomini d'arme nell'Italia del Rinascimento (1350-1550)*, Nàpols, CISEM - Liguori Editore, pp. 165-214.
- D'Aguesseau, Henri-François (1819), *Oeuvres complètes du chancelier D'Aguesseau*, ed. M. Pardessus, París, Fantin et Compagnie Libraires.

- Del Bo, Beatrice (2009), *Uomini e strutture di uno stato feudale: il marchesato di Monferrato (1418-1483)*, Milà, Università degli Studi di Milano - Edizioni universitarie di Lettere Economia Diritto.
- Demotz, Bernard (1974), *La géographie administrative médiévale: l'exemple du comté de Savoie, début XIIIe-début XVe siècle*, "Le Moyen Âge" 80, pp. 261-300.
- Espadaler, Anton M. (1989), *Novelas cavallerescas del siglo XV*, Madrid, Espasa-Calpe.
- Facio, Bartolomeo (2004), *Rerum gestarum Alfonsi regis libri [1445-1446]*, Text Ilatí, traducció italiana, comentari i introducció a cura de Daniela Pietragalla, Alessandria, Edizioni dell'Orso.
- Ferorelli, Nicola (1909), *Schema di un tentato accordo tra Alfonso d'Aragona e Francesco Sforza nel 1442*, "Archivio Storico Lombardo" 4/12/23, pp. 212-216.
- Ferrando, Antoni (2007), *Introducció*, dins Anònim, *Curial e Güelfa*, Tolosa de Llenguadoc, Anacharsis, pp. 5-35.
- Ferrando, Antoni (2012a), *Precaucions metodològiques per a l'estudi lingüístic del Curial e Güelfa*, dins Ferrando, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, Londres, John Benjamins, pp. 31-88.
- Ferrando, Antoni (2012b), *Curial e Güelfa: una història amorosa en clau?*, dins Bellveser, Ricard (coord.), *Dones i literatura entre l'edat mitjana i el Renaixement*, València, Institució Alfons el Magnànim, vol. II, pp. 797-830.
- Ferrando, Antoni (ed.) (2012), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, Londres, John Benjamins.
- Ferrando, Antoni (2013), *Joan Olzina, secretari d'Alfons el Magnànim, autor de Curial e Güelfa?*, "Estudis romànics" 35, pp. 443-463.
- Ferrer Mallol, Maria Teresa (1988), *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals.
- Ferrer Mallol, Maria Teresa (2011), *Fou Lluís Sescases l'autor de Curial e Güelfa? El Nord d'Àfrica en la narrativa del segle XV*, en Bellveser, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, València, Institució Alfons el Magnànim, vol. I, pp. 59-142.
- Ffoulkes, Charles (1912), *The Armourer and his Craft. From the XIth to the XVIth Century*, Londres, Methuen & Co.
- Fluvià Escorsa, Armand de (2011), *Manual d'heràldica i tècnica del blasó, amb un glossari final*, Barcelona, Galerada.

- Foucard, Cesare (1877), *Fonti di storia di Napoli nell'Archivio di stato di Modena. Descrizione della città di Napoli e statistica del Regno nel 1444*, "Archivio storico per le province napoletane" 2, pp. 725-757.
- García de Santa María, Álvaro (1982), *Crónica de Juan II de Castilla*, ed. J. de M. Carriazo Arroquia, Madrid, Real Academia de la Historia.
- García Marsilla, Juan Vicente (2001), *La estética del poder. Arte y gastos funerarios en la corte de Alfonso el Magnánimo (Valencia, 1425-1428)*, dins D'Agostino, Guido; Buffardi, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997). La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso II el Magnánimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume*, Nàpols, Paparo, vol. II, pp. 1.705-1.718.
- Gentile, Luisa Clotilde (2010), *Il principe di Dio tra noi. Liturgia civica e crismomimesi del sovrano nello iocundum ingressum tra Savoia e Piemonte (metà del XIV secolo - inizio del XVI secolo)*, "Annali di Storia moderna e contemporanea" 16, pp. 167-184.
- Grassi, Roberto (dir.) (2000), *Le istituzioni sottriche del territorio lombardo, XIV-XIX secolo*. Pavia, Milà, Regione Lombardia, Direzione Generale di Cultura.
- Gros Lladós, Sònia (2013), *Sobre la presència de Boccaccio en el Curial e Güelfa: la novella X.8*, "Scripta. Revista internacional de literatura i cultura medieval i moderna" 2, pp. 192-212.
- Guía Marín, Josep (2008), *Principis teòrics i metodològics per a l'estudi de les unitats fràsiques en textos versificats. Anàlisi fraseològica de l'Espill*, València, Universitat de València (tesi doctoral).
- Guilleré, Christian (2006), *Regards croisés sur les officiers locaux catalans et savoyards: veyuers, batlles, jutges catalans et châtelains savoyards (XIIIe-XIVe siècles)*, dins Castenuovo, Guido; Mattéoni, Olivier (eds.), "De part et d'autre des Alpes". *Les châtelains des princes au fin du Moyen Âge (Actes de la table ronde de Chambéry, 11 et 12 octobre 2001)*, París, Publications de la Sorbonne, pp. 233-248.
- Ibiricu Díaz, María José (1988), *El hostel del príncipe Carlos de Viana (1451)*, "Príncipe de Viana" 49/185, pp. 593-640.
- Igual, David; Navarro, Germán (1994), *La tesorería general y los banqueros de Alfonso V el Magnánimo*, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura.
- Javierre Mur, Aurea (1971), *Alfons el Magnànim i el Toisó d'Or*, "Estudis d'història medieval" 4, pp. 111-119.

- Jiménez Alcázar, Juan Francisco (1992), *El hombre y la frontera: Murcia y Granada en época de Enrique IV*, “Miscelánea medieval murciana” 17, pp. 77-96.
- Köhler, Erich (1974), *L'aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois*, París, Gallimard.
- Lacuesta, Ramón Santiago (1979), *La primera versión castellana de “La Eneida”, de Virgilio. Los libros I-III, traducidos y comentados por Enrique de Villena (1384-1434)*, Madrid, Real Academia Española de la Lengua.
- La Marche, Olivier de (1645), *Les Mémoires de messire Oliver de la Marche*, ed. Jean-Luten de Gand, Lovaina, Everaerdt.
- La Sale, Antoine de (1978), *Jehan de Saintré*, ed. Jean Misrahi, Charles A. Knudson, Ginebra, Droz.
- Langbehn-Rohland, Regula (1975), Curial e Güelfa: *los hechos caballerescos y la unidad constructiva de la novela*, dins *Homenaje al Instituto de Filología y Literaturas hispánicas “Dr. Amado Alonso” en su cincuentenario (1923-1973)*, Buenos Aires, [s.n.], pp. 146-170.
- Lawrance, Jeremy N. H. (1991), *Las lecturas científicas de los castellanos en la baja edad media*, “Atalaya. Revue française d'études médiévales hispaniques” 2, pp. 142-146.
- Madurell Marimón, José María (1963), *Mensajeros barceloneses en la corte de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Malaguzzi Valeri, Francesco (1913), *La corte di Ludovico il Moro. La vita privata e l'arte a Milano nella seconda metà del Quattrocento*, Milà, Ulrico Hoepli.
- Marcos Álvarez, Francisco de B. (2001), *Dos mozos adivinos: Hurón (Libro de buen amor), Pármene (La Celestina)... y alguno más*, “Revista de literatura medieval” 13/2, pp. 95-114.
- Martí Mestre, Joaquim (2012), *El vocalisme i el consonantisme en el Curial e Güelfa*, dins Ferrando, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, Londres, John Benjamins, pp. 537-596.
- Martines, Josep (2012), *Aproximació a les novetats lèxiques i semàntiques del Curial e Güelfa*, dins Ferrando Francés, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, Londres, John Benjamins, pp. 941-998.
- Martínez de Toledo (2008), Alfonso, *El Corbacho* [1438], “Revista Literaria Katharsis” <www.revistakatharsis.com> [consulta: 15/07/2013].

- Mata Carriazo, Juan de (2002), *En la frontera de Granada*, Granada, Universidad de Granada - Sevilla, Universidad de Sevilla.
- Mateu Llopis, Felipe (1940), *Algunos documentos referentes a la gestión del tesorero de Alfonso V, Mateo Pujades, en Nápoles, y al "itinerario" del rey (1441-1447)*, "Hispania. Revista española de historia" 3, pp. 3-31.
- McCormik, Stephen Patrick (2011), *Remapping the Story: Franco-Italian Epic and Lombardia as a Narrative Community (1250-1441)*, Oregon, University of Oregon, 2011 (tesi doctoral), https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/bitstream/handle/1794/11937/McCormick_Stephen_Patrick_phd2011sp.pdf [consulta: 15/02/2012].
- Menéndez Pelayo, Marcelino (1905-1915), *Orígenes de la novela*, Madrid, Bailly-Baillière; [reed. 1925; reed. Madrid, Gredos, 2008].
- Miquel Planas, Ramon (1932), *Nota preliminar a l'edició de Curial e Güelfa. Text del XVè segle reproduït novament del còdex de la Biblioteca Nacional de Madrid per R. M. y P., ab estudis y notes del mateix y de Anfós Par*, Barcelona, Biblioteca Catalana.
- Miralles, Carles (2012), *Dues notes sobre el Curial e Güelfa*, dins Ferrando, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, Londres, John Benjamins, pp. 429-462.
- Montaner Frutos, Alberto (2007), *La palabra en la ocasión. Alfonso como rex facetus a través del Panormita*, "e-Spania. Revue interdisciplinaire d'études hispaniques médiévales et modernes" 4, DOI: 10.4000/e-spania.1503.
- Par, Anfós (1928), *Curial e Güelfa: notes lingüístiques i d'estil*, Barcelona, Biblioteca Balmes.
- Pérez de Guzmán, Fernán (1779), *Crónica del señor rey don Juan, segundo de este nombre en Castilla y en León; compilada por el noble caballero Fernán Pérez de Guzmán; con las generaciones y semblanzas de los señores reyes don Enrique III y don Juan II, y de otros prelados y caballeros de aquel tiempo, del mismo autor; corregida, enmendada y adicionada por el doctor Lorenzo Galíndez de Carvajal*, València, Tipografía de Benito Monfort.
- Potgiesseri, Ioachim (1736), *Commentariorum iuris germanici, de statu servorum, veteri perinde atque novo*, Lemgo, Tipografía Meyer.
- Ripley, George; Dana, Charles A. (eds.) (1860), *The American Cyclopaedia. A Popular Dictionary of General Knowledge*, Nova York, D. Appleton and Company.
- Riquer, Martí de (1968), *L'arnès del cavaller. Armes i armadures catalanes medievals*, Esplugues de Llobregat, Ariel.

- Riquer, Martí de (1984), *Història de la literatura catalana*, vol. 3. *Part Antiga*, Barcelona, Ariel.
- Riquer, Martí de (2008), *Caballeros andantes españoles*, Madrid, Gredos.
- Rodríguez Velasco, Jesús (1996), *El debate sobre la caballería en el siglo XV*, Valladolid, Junta de Castilla y León, Concejalía de Educación y Ciencia.
- Romani, Giovanni (1830), *Storia di Casalmaggiore*, Casalmaggiore, Tipogr. Fratelli Bizzarri.
- Rovira Soler, José Carlos (1990), *Humanistas y poetas en la corte napolitana de Alfonso el Magnánimo*, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert.
- Rück, Peter (1977), *L'ordinamento degli archivi ducali di Savoia sotto Amedeo VIII (1398-1451)*, Roma, Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato.
- Ryder, Alan (1987), *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, València, Institució Alfons el Magnànim; reed. 2008.
- Sabaté, Glòria (1999), Curial e Güelfa i Tirant lo Blanch davant la cavalleria de la tardor medieval, dins Fortuño, Santiago; Martínez, Tomàs (eds.), *Actes del VIIè Congrès de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval (Castelló de la Plana, 22-26 setembre 1997)*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 335-343.
- Sáiz Serrano, Jorge (2001), *Los capitanes de Alfonso el Magnánimo en la conquista del reino de Nápoles: la caballería del ejército real de 1441*, dins D'Agostino, Guido; Buffardi, Giulia (eds.), *XVI Congresso di storia della Corona d'Aragona (Napoli-Caserta-Ischia, 18-24 settembre 1997). La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso II el Magnánimo: i modelli politico-istituzionali, la circolazione degli uomini, delle idee, delle merci; gli influssi sulla società e sul costume*, Nàpols, Paparo, vol. I, pp. 981-1010.
- Sáiz Serrano, Jorge (2007), *Formación de un ejército permanente en el siglo XV: la caballería de Alfonso el Magnánimo*, "Medievalismo" 17, pp. 187-214.
- Sáiz Serrano, Jorge (2008), *Caballeros del rey. Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*, València, Universitat de València.
- Sansone, Giuseppe-E. (1963), *Medievalismo del Curial e Güelfa*, dins *Anuario della Università degli Studi di Bari, Bari, 1961-1962 (Discorso inaugurale dell'anno accademico 1961-1962, letto il 18 novembre 1961)*; reed. en Sansone, Giuseppe E., *Studi di Filologia Catalana*, Bari, Adriatica, pp. 205-242.
- Santagata, Marco (1979), *La lirica aragonesa. Studi sulla poesia napoletana del secondo Quattrocento*, Pàdua, Antenore, 1979.

- Sanvisenti, Bernardo (1904-1905), *Su le fonti e la patria del Curial e Güelfa*, “Studi medievali” 1, pp. 97-103.
- Scaglione, Aldo (1991), *Knights at Court. Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, Los Angeles - Oxford, University of California Press.
- Sobrino, Francisco (1751), *Diccionario nuevo de las lenguas española y francesa*, Brussel·les, Tipografia d’Enrique-Alberto Gosse.
- Stocchi, Manuela (1995-1996), *Curial e Güelfa e il Decamerone*, dins “Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona” 45, pp. 295-316.
- Tappy, Denis (1992), *Amédée VIII et les coutumes vaudoises: l’abrogation de la mauvaise coutume du droit de guerre privée*, dins Andenmatten, Bernard; Paravicini, Agostino (eds.), *Amédée VIII - Félix V, premier duc de Savoie et pape (1383-1451)*, Lausanna, Fondation Humbert II et Marie José de Savoie, pp. 299-316.
- Toscano, Gennaro (2006), *Alfonso il Magnanimo (1396-1458). Un re bibliofilo tra cultura tardogotica e umanesimo latino*, dins Bollati, Milvia (coord.), *La Divina Commedia di Alfonso d’Aragona, re di Napoli (manoscritto Yates Thompson 36, Londra, British Library)*, Mòdena, Franco Cosimo Panini, vol. I, pp. 13-64.
- Turull, Albert; Ramírez, Esperanza (2012), *Tipologia dels noms propis en el Curial e Güelfa*, dins Ferrando, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, Londres, John Benjamins, pp. 1.027-1.088.
- Valentí, Ferran (1959), *Traducció de les Paradoxa de Ciceró; Parlament al Gran e General Consell*, ed. Josep-Maria Morató Thomàs, Barcelona, Marià Calvé.
- Varvaro, Alberto (2011), *La novela europea del siglo XV*, dins Bellveser, Ricard (coord.), *La novel·la de Joanot Martorell i l’Europa del segle XV*, València, Institució Alfons el Magnànim, vol. I, pp. 305-318.
- Veny, Joan (2012), *Valencianitat del Curial*, dins Ferrando, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, Londres, John Benjamins, vol. II, pp. 1.089-1.106.
- Villani, Giovanni (1991), *Nuova cronica*, ed. Giovanni Porta, Parma, Fondazione Pietro Bembo - Ugo Guanda editore.
- Wittlin, Curt (2012), *Expressions multinominals en Curial e Güelfa*, dins Ferrando, Antoni (ed.), *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, Londres, John Benjamins, vol. II, pp. 1.127-1.135.

- Zotz, Thomas (2005), *El mundo caballeresco y las formas de vida cortesanas*, dins Fleckenstein, Josef (ed.), *La caballería y el mundo caballeresco*, Madrid, Siglo XXI de España (1^a ed. 2002), pp. 163-219.
- Zurita, Jerónimo (1976), *Anales de la Corona de Aragón* [1562], Saragossa, Institución Fernando el Católico, CSIC.

Fecha de recepción del artículo: septiembre 2014

Fecha de aceptación y versión final: febrero 2015